

אוצר

בין אדם לחבירו

עינוי אלמנה ויתומים

מכון תורת האדם לאדם
מהדורת נסיון
לא מוגה כל העורך

מכון לחקר הלכות ענין חכם לתפישת המצוות

הספר שלפניכם הוא מהדורה
נסיונית בסדרת
"אוצר בין אדם לחבירו"

נשמח מאד לקבל הערות
והצעות לשיפור הספר

גם לציין שעדיין לא עבר
הגהה מדוייקת ונשמח לקבל
הערות בזה

ניתן למסור הערות

בטל : 04-6970825

נייד : 0527624271

מכון לחקר הלכות שכן פרס לספריו והספן

כל הזכויות שמורות
למכון תורת האדם לאדם ע.ר.
מאור חיים 5/65
צפת תשע"ב

❧ תוכן הפרקים ❧

ספרים לפי א-ב, נושאים במצוה

פרק א: מוני המצוות, 5

רס"ג, זהר הרקיע <ח> 4	סמ"ג <ד> 3	רמב"ם סה"מ <א> 2
חרדים <ט> 5	סמ"ק <ה> 3	יד החזקה, דעות <א> 2
ספר המצות הקצר <י> 5	רבינו יונה <ו> 3	רמב"ן <ב> 2
	ספר החינוך <ז> 3	יראים <ג> 2

פרק ב: מפרשי התורה, 10

ספורנו <כח> 11	חזקוני <כ> 8	כל אלמנה ויתום <יא> . . . 10
גור אריה <כט> 11	רא"ש <כא> 9	תרגומים <יב-יג> 6
אור החיים <ל> 11	בעלי התוס' <כב> 9	רש"י <יג> 6
רש"ר הירש <לא> 11	פירוש הטור <כג> 9	רשב"ם <יד> 6
העמק דבר <לב> 12	בעל הטורים <כד> 9	אבן עזרא <טו> 6
משך חכמה <לג> 13	רבנו מיוחס <כה> 9	אברהם בן הרמב"ם <טז> . . . 7
פסוקי אלמנה ויתום <לד> . . . 13	רבינו בחיי <כו> 10	רלב"ג <יז> 7
	אלשיך <כז> 10	רמב"ן <יח> 7
פסוקי עינוי <לז> 13		ר"י בכור שור <יט> 8

פרק ג: מכילתא וחז"ל, 21

בבא קמא צג. <מד> 19	הר אפרים <לט> 16	מכילתא דר"י: <לד> 21
מפרשי ב"ק == <מה> 19	מכילתא דרשב"י: <מ> . . . 17	זית רענן <לה> 15
שבת יא. <מו> 22	פסיקתא זוטרתיא <מא> . . . 17	זה ינחמנו <לו> 15
סוטה מז <מו> 22	אבות דר' נתן <מב> 18	שבות יהודה <לז> 15
זוה"ק <מח> 22	מס' שמחות <מג> 18	מלבי"ם <לח> 15

פרק ד: ראשונים ואחרונים, 30

פנים מאירות <עג> 35	עיר הצדק <סא> 29	ספר חסידים <נ> 30
פתח הדביר <עד> 35	משנת חכמים <סב-סג> . . . 30	מחזור ויטרי <נא> 24
אשל אברהם <עה> 35	מג"א <סד> 29	מגן אבות <נב> 24
ספר הברית <עו> 36	שו"ע הרב <סה> 29	של"ה <נג> 25
יד הקטנה <עז> 36	ערוך השלחן <סו> 29	מהרש"ל <נד> 25
מנחת חינוך <עח> 38	קיצור שו"ע <סז> 29	ר"י קרמניץ <נה> 25
מהר"ם שיק <עט> 39	משנה ברורה <סח> 32	מהר"ז זק <נו> 25
מהרש"ם <פ> 40	הלכות קטנות <סט> 34	דינא דחיי <נו> 25
רוח חיים <פא> 41	תומים <ע> 34	מגילת ספר <נח> 27
ב. גריפ"פ לרס"ג <פב> . . . 42	אגרת הגר"א <עא> 34	ר"י קונקי <נט> 28
חפץ חיים <פג> 44	מעין החכמה <עב> 34	שבות יהודה <ס> 28

ציונים נוספים לעיון

❧ רשימת הספרים לפי א-ב ❧

עינוי אלמנה ויתום

20	רא"ש ב"ק <א>	40	מהרש"ם <א>	18	אבות דרבי נתן <א>
20	ראב"ד ב"ק <א>	24	מחזור ויטרי <א>	7,6	אבן עזרא <א>
10	<א>	רבבות אפרים (בהערה)	14	מכילתא דר"י <א>	7	..	אברהם בן הרמב"ם <א>
10	רבינו בחיי <א>	17	..	מכילתא דרשב"י <א>	34	אגרת הגר"א <א>
22	רבינו חננאל <א>	15	מלבי"ם <א>	6	אונקלוס <א>
19	..	רבי' יהונתן מלוגיל <א>	38	מנחת חינוך <א>	11	אור החיים <א>
3	רבינו יונה <א>	18	מסכת שמחות <א>	35	אשל אברהם <א>
9	רבינו מיוחס <א>	34	מעין החכמה <א>	19	בבא קמא צג. <א>
41	רוח חיים <א>	13	משך חכמה <א>	9	בעל הטורים <א>
22	ריטב"א <א>	21	משך חכמה <א>	9	בעלי התוספות <א>
7	רלב"ג <א>	34	משנה ברורה <א>	11	גור אריה <א>
2..	<א>	רמב"ם ספר המצוות	30	משנת חכמים <א>	42	גרי"פ פערלא <א>
..	<א>	רמב"ם יד החזקה	22	סוטה מז <א>	25	דינא דחיי <א>
	23		3	סמ"ג <א>	34	הלכות קטנות <א>
7	רמב"ן עה"ת <א>	3	סמ"ק <א>	12	העמק דבר <א>
2..	<א>	רמב"ן ספר המצוות	11	ספורנו <א>	16	הר אפרים <א>
20	רמ"ה ב"ק צג <א>	36	ספר הברית <א>	15	זה ינחמנו <א>
20	ר"ן ר"ה <א>	4	ספר החינוך <א>	5	זהר הרקיע <א>
19	רש"י ב"ק צג <א>	5	..	ספר המצוות הקצר <א>	22	זוהר הקדוש <א>
22	...	רש"י סוטה מז <א>	22	ספר הערוך <א>	15	זית רענן <א>
6	רש"י עה"ת <א>	23	ספר חסידים <א>	8	חזקוני <א>
11	רש"ר הירש <א>	5	ספר חרדים <א>	44	חפץ חיים <א>
21	רש"ש <א>	29	עיר הצדק <א>	36	יד הקטנה <א>
6	רשב"ם עה"ת <א>	34	ערוך השלחן <א>	2	יראים <א>
15	שבות יהודה <א>	9	פירוש הטור <א>	20	מאירי <א>
28	שבות יהודה <א>	9	פירוש הרא"ש <א>	27	מגילת ספר <א>
22	שבת יא. <א>	21	פני יהושע <א>	24	מגן אבות <א>
25	של"ה <א>	35	פנים מאירות <א>	32	מגן אברהם <א>
3	שערי תשובה <א>	17	..	פסיקתא זוטרתי <א>	25	מהר"ז זק <א>
34	תומים <א>	35	פתח הדביר <א>	25	מהר"י קרמניץ <א>
19	תוספות <א>	34	קיצור שו"ע <א>	10	מהר"ם אלשיך <א>
20	תורת חיים <א>	8	ר"י בכור שור <א>	39	מהר"ם שיק <א>
6	תרגום יונתן <א>	28	ר"י קונקי <א>	21	מהר"צ חיות <א>
						25	מהרש"ל <א>

❖ ציונים לנושאים במצוה ❖

❖ א: גדר העינוי (והיחס לאיסור אונאת דברים בכל אדם)

- (א) תרגום יהונתן <?> "לא תסגפון", רמב"ם ספר המצוות <?> כולל גם לדבר דברים טובים ולשמחם (ולא הזכיר זה ביד), ר' אברהם בן הרמב"ם <?> בממון בגוף ובנפש, עיין בעל הטורים <?>. לדעת היראים <?> הוא שוה לאונאת דברים (ונכתב לעבור עליו בשני לאוין), וכן כתבו ביד הקטנה <?>, מנחת סולת (עמ' 97), וע"ע בביאור סמ"ג לגר"פ <?> שעמד על דברי היראים. וע"ע מאמר הרב מרדכי גרוס שליט"א (דברי משפט ???), ובמכילתא <?> "אחד עינוי מרובה ואחד עינוי מועט, ד"א אינו חייב עד שיענה וישנה", ובמפרשים שם. עיין של"ה <?> [-דיבור בעינוי].
- (ב) יש אומרים שכוונת הלאו לעינוי הדין (ע"י הדיינים): עיין מכילתא ??, רבינו מיוחס <?> וביאור הגר"פ <?> שמביא תשב"ץ ועוד, ועיין לקמן "עינוי הדין"
- (ג) לצורכם מותר: רלב"ג <?>, רמב"ם הל' דעות <?>, ספורנו <?>.

❖ ב: חידוש האבן עזרא שגם רואה ומחריש בכלל הלאו

- אבן עזרא <?>, מובא בראשונים: חזקוני ??, טור ??, בעל הטורים <?> ועוד, העמק דבר <?>, ע"ע חפץ חיים שלא משמע כן בדבריו <?>

❖ ג: עינוי הדין (ע"י הדיינים) כלפי יתום ואלמנה בפרט ולכל אדם בכלל

- מכילתא <?> בסיפור של ר"ש עם רבי ישמעאל, רבינו מיוחס <?>, מחזור ויטרי <?>, מגן אבות <?>, משנת חכמים <?>, רוח חיים (פלאגי) <?>, שו"ת מהרש"ם <?>, ביאור גר"פ לרס"ג <?>.

❖ ד: מי בכלל "אלמנה"

- (א) אלמנה עשירה בכלל: יד החזקה <?>, רמב"ן עה"ת <?>, רלב"ג <?>, מגילת ספר <?> נלמד מלא תחבול בגד אלמנה. (ועיין לעיל שיטת אחרונים דהוי מחלוקת רש"י וסמ"ג).
- (ב) אחרי שנתארסה או נתחתנה לאחר: הלכות קטנות <?>, מנחת חינוך <?> אות ??, משנת אברהם סמ"ג (ל"ת ח), שבט הלוי קונטרס המצות ??, חשוקי חמד ??, אמרות משה ??, משא בני קהת ??.
- (ג) גרושה: תומים <?>, מנחת חינוך <?>.

❖ ה: עד מתי נקרא "יתום"

- (א) רלב"ג <?>, רמב"ם יד החזקה <?>, אשל אברהם (בוטשאטש) <?>, פנים מאירות <?>, פתח הדביר <?>, צביון העמודים ??.
- (ב) יתום מאב ויש לו אם: רמב"ם <?>, מעין החכמה <?>, משנת אברהם (פרייס, סמ"ג ל"ת ח), מתק האזהרות (עמ' קי-קי"א) בצדדי הספק ומסיק שעובר ובכלל לשון "שכול" בדברי האזהרות שם.
- (ג) יתום טכני שנתגייר וכקטן שנולד: מנחת חינוך <?>.

❖ ו: האם כולל כל אדם [אומלל]

- מכילתא <?> במחלוקת ר"י ור"ע ובמפרשי המכילתא שם: זה ינחמנו, שבות יהודה ועוד <?>, מלבי"ם <?>, רש"י עה"ת <?>, סמ"ג <?>, מהרש"ל <?> ועוד מפרשי סמ"ג (דינא דחיי, מגילת ספר) העלו מחלוקת רש"י וסמ"ג ויש צד שלרש"י רק אדם אומלל ולפי"ז אלמנה עשירה אינה בכלל עיי"ש, וע"ע: גור אריה <?>, משנת חכמים <?>, יד הקטנה <?>, חפץ חיים <?>.

❖ ז: עוד דינים השייכים לאלמנה ויתום

- (א) האם יש חיובים של קום ועשה כגון קדימה בצדקה, לבדוק בהל' צדקה, ומורגש בפסוקים של מתנות עניים ושמחת הרגל הדגשת התורה לזוהר ביתום ואלמנה וכו' (גר-יתום-ואלמנה הם סט בענין זה)

(ב) קדימה בתור למשפט חו"מ ????, וקשור עם איסור עינוי הדין ??

❖ ח: מקרים השכיחים

(א) כאשר יש תביעה ממונית לאלמנה או יתום האם יש גדרים ותנאים איך נוהגים (מה דינם) לתובעם = טענין ליתמי

(ב) היחס ליתום בתוך מוסד בשינוי לטובה או להתייחס אליו ככל ילד כדי שלא יתבלט ואולי ירגיש שונה (שו"ת בנין אב ??).

❖ ט: פירוש אם ענה תענה "אותו"

רמב"ן עה"ת <?>, אור החיים <?>, מנחת חינוך <?> אות ? , מנחה חדשה (סי' סה), ==עוד

❖ י: לפעמים מגיע עונש גם לצועק (סוגיא רב"ק צג.).

ב"ק צג. <?>, מפרשים שם = ==עוד

❖ יא: האם נמנה כלאו א' או שנים בתרי"ג

רמב"ם ספר המצות <?> (גם בשורשים), רמב"ן בהשגותיו שם <?>, סמ"ג <?>, זהר הרקיע <?>, שו"ת הרדב"ז ח"ה סי' טו, פרשת דרכים, דינא דחיי <?>, מגילת ספר <?>, עיר הצדק <?>, ==ועוד

❖ יב: למה אין מלקות

ספר החינוך <?> לפי שאין העינוי דבר מסוים, ובמ"ש עליו בפרשת דרכים (הערה שם) מפני שאפשר לעבור עליו בלי מעשה, ומנחת חינוך <?>, קרית ספר (דעות ו ז) <?> מפני שענשו מפורש בתורה, משנת חכמים <?>, עיר הצדק <?>, סדר משנה (דעות ו ז), מנחת סולת מצוה סה, בית המלך (ביום, דעות ו ז), ביאור גרי"פ לסמ"ג <?> מביא קרית ספר ודן בדבריו. וע"ע רבבות אפרים (מורגנשטרן) בהערה שם על החינוך בהסברו שם.

❖ יג: חומרה של מיתה בידי שמים

רמב"ן עה"ת <?>, שערי תשובה <?>, משך חכמה <?>, מאמרו של הרב יעקב חיים סופר, מקבציאל ????

❖ יד: האם המצוה מחייבת גם הטבה בקום עשה

רמב"ם ספר המצוות, והשוה עם המצוה של שמחת אלמנה ויתום בחג ודברי הפוסקים בזה.

פרק א: מוני המצוות והרמב"ם

< א > **רמב"ם: ספר המצוות: ל"ת רנו:** שהזהירנו מענות היתום והאלמנה¹ שנאמר כל יתום ואלמנה לא תענון, והאזהרה הזאת כוללת שלא יענה אותם לא במאמר ולא במעשה אבל ידבר עמם דברים טובים ורכים, ויתעסק עמם בעסק ויתנו להם לחיות בטוב שמחים, ויכוין ההפלגה בזה כלו, ומי שיקצר בדבר מזה הנה עובר על זה², וכבר התבאר העונש על לאו זה והוא אמרו יתעלה והרגתי אתכם וגו'. = איזה נוסח ואולי יש יותר טוב ??

< ב > **יד החזקה: פרטי המצוות: ...ח) שלא לענות אמללים...**

הלכות דעות: פ"ו ה"י: חייב אדם להזהר ביתומים ואלמנות מפני שנפשן שפלה למאד ורוחם נמוכה אע"פ שהן בעלי ממון אפילו אלמנתו של מלך ויתומיו מוזהרים אנו עליהן שנאמר כל אלמנה ויתום לא תענון, והיאך נוהגין עמהן, לא ידבר אליהם אלא רכות, ולא ינהוג בהן אלא מנהג כבוד, ולא יכאיב גופם בעבודה ולבם בדברים קשים, ויחוס על ממונם יותר מממון עצמו, כל המקניטן או מכעיסן או הכאיב להן או רדה בהן או אבד ממונן הרי זה עובר בלא תעשה וכל שכן המכה אותם או המקללן³.

ולאו זה אע"פ שאין לוקין עליו⁴, הרי עונשו מפורש בתורה: וחרה אפי והרגתי אתכם בחרב, ברית כרת להן מי שאמר והיה העולם שכל זמן שהם צועקים מחמס הם נענים שנאמר כי אם צעק יצעק אלי שמוע אשמע צעקתו,

במה דברים אמורים בזמן שעינה אותן לצורך עצמו, אבל עינה אותם הרב כדי ללמדן תורה או אומנות או להוליכן בדרך ישרה הרי זה מותר⁵, ואע"פ כן לא ינהוג בהן מנהג כל אדם אלא יעשה להם הפרש וינהלם בנחת וברחמים גדולים וכבוד שנאמר כי ה' יריב ריבם,

אחד יתום מאב אחד יתום מאם, ועד אימתי נקראים יתומים לענין זה, עד שלא יהיו צריכין לאדם גדול להסמך עליו ולאמנן ולהטפל בהן אלא יהיה עושה כל צרכי עצמו לעצמו כשאר כל הגדולים. [= עיין רמב"ם הלכות נחלות פ"ז ה"ה]

1. רמב"ם ספר המצוות: אחרונים מעירים ששינה מלשון הפסוק והקדים יתום לאלמנה וכן בהל' דעות <?>, עיין פנים יפות (שמות), ברית משה (סמ"ג ל"ת ח), ומשנת אברהם (סמ"ג שם).

2. חידוש, שהמצוה מחייבת עשייה בפועל לעזור לאלמנה ויתום, ולא קבע זה להלכה בספר היד. כך העירו אחרונים: דעת ומחשבה ?? ועוד.

3. הלכות דעות: וברבינו יונה (ש"ג כד <?>) מוסיף גם הגולם ועושקם עובר גם בלאו זה.

4. וב"קריית ספר" כאן (למבי"ט) כתב: "...ולאו זה אין לוקין עליו אף בדבר שיש בו מעשה מפני שהתורה פירשה עונש לאו זה במה שאמרה וחרה אפי וגו'", עכ"ל. ועיין לקמן בביאור גרי"פ לרס"ג <?>.

5. עיין ספורנו בפסוק <?> "הרי זה גמילות חסדים", ובענין עינוי לתועלת ע"ע רלב"ג שם <?>, ובספר חסידים בסמוך.

- < ג > **רמב"ן:** השגות לספר המצוות: כתב הרב והמצוה רנ"ו שנמנעו מהכביד על היתומים והאלמנות והוא אמרו יתעלה כל אלמנה ויתום לא תענון, ואני אומר שאפילו נאות לדעת הרב ונאמר שהלאו שבכללות לא ימנו פרטיו אלא אחת, אבל כאן נאמר שהוא לאו פרטי וימנו שתיים שהרי חלקן הכתוב באמרו אם ענה תענה אותו⁶, וזה מדרש חכמים בכל מקום כיוצא בו.
- < ד > **יראים:** סימן קפ"ב: אלמנה ויתום לא תענון, הזהיר הכתוב בפרשת ואלה המשפטים כל אלמנה ויתום לא תענון, פירוש לא יענה אותם באונאת דברים נביראים הישן: באונאת ממון: עיין בהערה 7] ולא בדברים רעים, ודבר זה אפילו בכל ישראל אסור ולא הוצרך להזהיר עליהן אלא לעבור עליהן בב' לאוין⁸.
- < ה > **סמ"ג:** רמזי המצוות: ל"ת ח: שלא לענות אלמנה ושלא לענות יתום שנאמר כל אלמנה ויתום לא תענון, ומי שלבו נוקפו למנות בב' לאוין ימנה שלא להונות עבד שברח מחו"ל לארץ שנאמר לא תוננו.
- לא תעשה ח:** שלא לענות יתום ואלמנה, מפני שנפשם שפלה עד מאד ורוחם נמוכה, ואע"פ שהם בעלי עושר, אפילו אלמנותיו של מלך ויתומים של מלך מוזהרים אנו עליהם שנאמר כל אלמנה ויתום לא תענון.
- ואע"פ שפירש רבינו שלמה שהוא הדין לכל אדם אלא שדיבר הכתוב בהווה לפי שהן תשושי כח ודבר מצוי לענותם, מכל מקום אני אומר שתפש אלמנה ויתום מפני הברית הכרותה להם שכל זמן שהם צועקים על מעניהם הן נענין, שנאמר על זה כי אם צעוק יצעק אלי שמוע אשמע צעקתו, ונאמר (תהלים סה ו) אבי יתומים ודיין אלמנות⁹.
- בד"א בזמן שעניה אותן לצורך עצמו, אבל עינה אותם ליישרם בדרך טובה הרי זה מותר, ואע"פ כ' ינהגם יותר ברחמים משאר כל אדם. אחד יתום מאב ואחד יתום מאם נחשב יתום עד שיגדל ולא יצטרך לגדול להטפל בו אלא עושה [כל] צרכיו כשאר הגדולים.

6. **רמב"ן:** היינו דחייב על כל יחיד ויחיד מהם, ועיין לשונו בפירושו עה"ת <?> ועיין מנחת חינוך (ס"ה אות ח). ובעיקר דבריו דיש למנות ב' לאוין עיין לקמן: סמ"ק <?>, זהר הרקיע <?>, דינא דחיי <?>, משנת חכמים <?>, מגילת ספר <?>, עיר הצדק <?>, גרי"פ פערלא <?>, ועוד =

7. **ספר יראים:** וז"ל תועפות ראם: בנדפס: ממון, וכן נראה לכאורה. נהג"ר אליהו דוד רבינוביץ, האדר"ת ז"ל]. ולשון הרמב"ם בספר המצוות ל"ת רנ"ו: שלא יענה אותו לא במאמר ולא במעשה עכ"ל, וא"כ שפיר י"ל גירסת הכ"י [-דברים] לא באונאת דברים היינו במאמר ולא בדברים רעים היינו במעשה, ובספר חרדים פ"ד מל"ת בפה ובקנה כל יום אות כ"ג כ"ד כתב: כל אלמנה ויתום לא תענון לא מיבעי בממון אלא אפילו לדבר להם בקושי הוי עינוי עכ"ל, וזהו כמש"כ היראים הנדפס: לא בהונאת ממון ולא בדברים רעים, פירוש לא מבעיא בממון אלא אפילו בדברים.

8. וכתב על זה תועפות ראם: ומש"כ רבינו ודבר זה אפילו בכל ישראל אסור וכו' לעבור עליהן בב' לאוין, תמה עליו בביאור ווי העמודים דבמכילתא משפטים פי"ח משמע דבין לר' ישמעאל בין לר"ע אין חילוק בין יתום ואלמנה לשאר כל אדם אלא דר"י יליף שאר כל אדם מדלא כתיב לא תענון ור"ע ס"ל שדיבר הכתוב בהווה, ואיך כתב רבינו דביתום ואלמנה לחוד קאי לאו זה ולא בשאר כל אדם, וגם השם חדש דקדק מהמכילתא ע"ד רבינו הרא"ם עיי"ש, אולם בספר משנת חכמים סי' ז' <?> ביבין שמועה אות א' כתב דדוחק לומר דלכו"ע הוא הדין כל בני אדם הן בלאו דלא תענון אלא דמשמעות דורשין איכא בינייהו דמר מפיך לה מלשון לא תענון ומר ס"ל דדיבר הכתוב בהווה דז"א וכו', ועיי"ש שמפרש דר"ע פליג וס"ל דדוקא אלמנה ויתום וזהו דעת הרמב"ם בספ"ו מהל' דעות כמו דקי"ל דהלכה כר"ע מחבירו אלו דבריו שם.

והנה לפי דעת הרמב"ם אליבא דר"ע זה העינוי דאלמנה ויתום אינו בכל ישראל דאע"ג שהוזהרו ג"כ לא תוננו איש את עמיתו בדברים ובממון, מ"מ אלמנה ויתום יצאו לידון בדבר החדש לחוס עליהם יותר להנהיגם בחמלה יותר משאר כל אדם, אבל רבינו היראים ס"ל דזה העינוי דאלמנה ויתום הוא העינוי שהוזהרו כל ישראל עליה ומה שכתוב מקרא מיוחד באלמנה ויתום אליבא דר"ע לא נכתב אלא להוסיף בו לאו יותר וזה שאמר רבינו לעבור עליו בב' לאוין. עכ"ל תועפות ראם שם.

9. **סמ"ג:** עיין מפרשי הסמ"ג בענין זה: == ==

▼ עיין לקמן פרק ד: מפרשי הסמ"ג: ?? ??

< ו > **סמ"ק: סי' פ"ו:** שלא לענות אלמנה דכתיב כל אלמנה לא תענון.

סי' פ"ו: שלא לענות יתום דכתיב ויתום לא תענון, אבל להוכיח שרי מ"מ צריך להוכיחו בלשון רכה יותר משאר בני אדם¹⁰.

< ז > **רבינו יונה: שערי תשובה: שער ג כד:** לאו הניתק לעשה... ומי שיציעק ויצער אלמנה ויתום בין בגזל בין בעושק בין בהכלמה וכל מיני הצער, חייב מיתה בידי שמים¹¹. וכן הדיינים שיש בידם להציל גזול מיד עושק, ויתום לא ישפוטו, משפט מות להם, שנאמר כל אלמנה ויתום לא תענון אם ענה תענה אותו כי אם צעק יצעק אלי שמוע אשמע צעקתו וחרה אפי והרגתי אתכם בחרב והיו נשיכם אלמנות ובניכם יתומים, פירושו, והיו נשיכם אלמנות - כנגד עינוי האלמנה, ובניכם יתומים - כנגד עינוי היתום, מידה כנגד מידה.

שם קח: סי' קז: המדרגה הששית מיתה בידי שמים... וחייבי מיתות בידי שמים נסדרו במשנה מקצתם כמו האוכל את הטבל... וכגון טמא שאכל תרומה טהורה, וזר שאכל את התרומה.

קט: ויש בהם אשר בארו אותם רז"ל בגמרא ובמדרשים, ורובם יש ללמוד אותם מן הפסוק, כגון המענה אלמנה ויתום, שנאמר כל אלמנה ויתום לא תענון אם ענה תענה אותו וגו' וחרה אפי, ואמרו רבותינו ז"ל (מכילתא) אחד הצועק ואחד שאינו צועק, רצונם לומר כי נענש מענה יתום ואלמנה אחת דתו אם צעוק יצעק המתענה תחת ידו ואם החריש יחריש, אבל ממהרים ליפרע ממנו כאשר יצעק היתום אל השם יתברך.

< ח > **ספר החינוך: מצוה ס"ה:** שלא לענות יתום ואלמנה: שנמנענו מהכביד במעשה או אפילו בדיבור על היתומים והאלמנות, שנאמר כל אלמנה ויתום לא תענון, אבל כל משאו ומתנו של אדם עמהם יהיה בנחת ובחסד ובחמלה:

משרשי המצוה, מה שכתבתי בסמוך בענין הגר, לפי שאלו הן תשושי כח שאין להם מי שיטעון טענותם בכל נפש, כמו שהיה עושה איש האלמנה אביהן של יתומים אם היה קיים, ועל כן הזהירנו תורתנו השלמה לקנות מדת חסד ורחמים בנפשנו ונהיה ישרים בכל מעשינו כאילו יש כנגדנו טוען בכח הטענה בהפכינו, ונחוס ונחמול עליהם ונראה זכותם בכל דבר יותר משהיינו עושים אם היה האב קיים:

מדיני המצוה, מה שאמרו ז"ל שאפילו אלמנתו של מלך ויתומיו באזהרה זו, והיאך נוהגין עמהם, שלא נדבר אליהם אלא רכות, ולא ינהג אדם בהם אלא מנהג כבוד, ולא יכאיב גופן בעבודה ולא ילבינם בדברים, ויחוס על ממונם יותר מממון עצמו, ומפני כן אמרו ז"ל (שבועות מה). שהבא ליפרע מממונם, אף על פי שיש בידו שטר מקיים לא יפרע אלא בשבועה, מה שאין כן באחר, ועוד אמרו ז"ל (גיטין נח:): שאם יש להם ריב עם שום אדם, שבית דין חייבין לטעון בשבילם כנגד התובע אותם, וטוענין לתועלתם כל מה שיחשבו שהיה יכול אביהם לטעון, ואם יש להם מעות שמכריחין בית דין כל מי שימצאו שהוא עשיר מנכסים שיש להם אחריות ויהיה איש נאמן ואוהב שלום וכשר, ומפקדין לו מעות היתומים להתעסק בהן בענין שיהיה קרוב לשכר אל היתומים ורחוק להפסד, מה שלא התירו באדם אחר משום איסור ריבית דרבנן, ומכריחים גם כן כל אדם שהוא טוב להם שיפקח עינו על נכסיהם, אם לא הניח להם אביהם שום אפטרופא:

10. סמ"ק: ==ב' לאוין עיין הערות בצביון וכו' ==

11. שערי תשובה: השווה לדברי הרמב"ן ומאירי חיבור התשובה =

ועוד אמרו בהם (גיטין נב.) שכל משא ומתן שיהיה להם עם כל אדם יהיה ידם על העליונה כמו הקדש ויותר מהקדש באחת, כיצד, יתומים שמכרו פירות... [נשמטו כאן כמה קטעים בדיני אפטרופס ויתומים]

...ולעולם אין היתומים מקבלים מי שפרע בכל שיעשה האפטרופא, ולא האפטרופא גם כן לפי שמכחם הוא חוזר בו, וכן הדין בעלמא לענין שליח הנושא ונותן לדעת משלחו ששניהם אין מקבלין מי שפרע:

ומכל מקום אמרו בהם שמותר לענותם קצת לתועלתם, כגון הרב לתלמידו של תורה או של אומנות, אבל אפילו לתועלתם מצוה להקל בהם יותר משאר כל אדם. ואמרו גם כן שברית כרותה להם שנענין מצעקתם, שנאמר שמוע אשמע צעקתו, ושהם נקראים יתומים לענין מצוה זו עד שלא יהו צריכין בעסקיהם לאדם גדול אלא עושין כל צרכי עצמן כשאר כל הגדולים. ויתר פרטיה מבוארים במקומות מפורזים בתלמוד ובמדרשות:

ונהגת מצוה זו בכל מקום ובכל זמן, בזכרים ובנקבות, שחייבין בני אדם לנהוג עמהם דרך נחת וכבוד. ועובר עליה והכעיסן או הקניטן או רדה בהם או איבד ממונם, וכל שכן אם הכה אותן, הרי זה עובר בלא תעשה. ואף על פי שאין לוקין על לאו זה, לפי שאין העינוי דבר מסוים כדי להלקות עליו, כי לעולם יוכל המענה רשע לטעון בשקר כי מן הדין עינם או לטובתם¹², השם יתברך שהוא בוחן לבבות תובע צערן,

והרי עונשו מפורש בתורה, שנאמר והרגתי אתכם בחרב, כלומר מדה כנגד מדה שתהינה נשי המענים אלמנות ובניהם יתומים ולא ימצאו מרחם, שבמדה שאדם מודד בה מודדין לו (סוטה ח:), ואם נקבה היא המענה, תמות ואישה ישא אחרת שתענה בניה. ודרשו זכרונם לברכה (מכילתא דרשב"י <? >) והיה כי יצעק אלי, בן קובל לאביו, אשה לבעלה, אלמנה ויתום אלי, ושמעתי כי חנון אני:

והרמב"ן ז"ל ימנה אזהרת יתום ואלמנה בשני לאוין, מן הטעם שכתבנו למעלה == ?:

אזהרות

< ט >

רט"ג: [ל"ת פ-פא]: לא יענון יתום ואלמנה פן אחרה.

אזהרות אתה הנחלת: [ר"ש הגדול]: ובל תונו איש את עמיתו וגר ויתום ואלמנה. [מובא בגרי"פ פערלא <??> ומשייכו לשיטת היראים עיי"ש.

הלכות גדולות: [מנין המצוות, לא תעשה]: ...כל אלמנה ויתום לא תענון.

אזהרות רבינו אליהו הזקן: [עמ' ק הוצאת מתק האזהרות]: לא תענון אלמנה ויתום שכול:

אזהרות רשב"ג: ושקר לא תענה, ויתום לא תענה¹³, וארצך לא תזנה כארצות הזרים:

12. ספר החינוך: בספר "רבבות אפרים" (להר"ר אברהם מורגנשטרן) על החינוך כאן מסביר ח"ל: "כי העינוי לפי ערך אנשים, כי יש אנשים שמקפידים על דבר קטן ומתענים בו מאד, ויש שאין משגיחים אפילו על דבר גדול ולא נקרא לגביה עינוי כלל, ומש"ה לעולם יוכל המענה לטעון שאין עינוי זה לאיש אחר והוא לעולם התראת ספק, וגם למותרת גופיה הוא ספק זה שמא אין היתום מעונה כלל, ומש"ה שפיר אינו לוקה וזו כוונת רבינו ז"ל [החינוך] שאין העינוי דבר מסוים ול"ק כל קושיות האחרונים ז"ל בזה וזה פשוט", עכ"ל.

וכתב כאן המשנה למלך ב"דרך מצותיך": ואע"פ שאין לוקין על לאו זה לפי שאין העינוי דבר מסוים, נ"ב: עוד אפשר לומר לפי שלא זו אפשר לעבור עליו מבלי מעשה אין לוקין עליו אף מעשה וכמ"ש המחבר סימן שמ"ד ושמ"ה ותקס"ט יע"ש, והטעם שכתב המחבר אינו נוח לי ודו"ק, עכ"ל. וע"ע לקמן מנחת חינוך <? > ועוד אחרונים המובאים בציונים אחרי החינוך.

13. אזהרות רשב"ג: =צ"ע שלא הזכיר בכלל עינוי אלמנה ולא ראיתי שעומדים על זה ==

זהר הרקיע: ויתום לא תענה, הנה הרמב"ם ז"ל כלל יתום ואלמנה בלאו אחד כי הוא אצלו מן הלאוין שבכללות שאין נמנין הפרטים כל אחד בעצמו מפני שכללן הכתוב בלאו אחד ואמר כל אלמנה ויתום לא תענון. אבל הרמב"ן ז"ל חלק עליו ואמר שאפילו יהיה כדבריו שאינו נמנה אלא הכלל לא הפרטים אבל בכאן הרי חלקן הכתוב ואמר אם ענה תענה אותו, וכיון שחלקן הכתוב יש לו למנות כל אחד מהחלקים לאו מיוחד, ואמר הרב ז"ל שכן הוא נדרש לחז"ל בכל מקום כיוצא בזה וכן נראה ממה שכתבתי בשרשים (ט).

אלא שאיני רואה דבריו במקום הזה, שהרי אמרו בסנהדרין (סה.) ובכריתות (ג:) אוב וידעוני שהן חלוקין במיתה ואין חלוקין בלאו דחלוקה דלאו שמה חלוקה חלוקה דמיתה לא שמה חלוקה, והנלמד מזה הוא שאם אינן חלוקים בלאו אפילו בעונש אינה חלוקה = עיין ביאור הגרי"פ פעלרא <?> (ח"ב ל"ת פ') מש"כ לתרץ. והרב ז"ל עצמו (סה"מ ל"ת ט) כתב זה להשיב על הרמב"ם ז"ל שחלק אוב וידעוני לשתי אזהרות מפני חלוקה דמיתה.

< י > **ספר חרדים:** פרק כד: מצות ל"ת מן התורה התלויות בפה וקנה ואפשר לשומרן בכל יום... סימן כג כד: כל אלמנה ויתום לא תענון, לא מבעיא בממון אלא אפילו לדבר להם בקושי הוי עינוי, וענש הכתוב מיתה למענה דכתיב בתריה והרגתי אתכם בחרב. (ממנין תרי"ג):

< יא > **ספר מצוות הקצר:** מצוה נא: מצות לא תעשה שלא לענות אלמנה ויתום. שנאמר כל אלמנה ויתום לא תענון, אפילו הן בעלי ממון, אפילו אלמנתו של מלך ויתומיו, צריך לנהוג בהם כבוד. ולא יצערם ולא יכאיב לבם בדברים קשים, ויחוס על ממונם יותר מעל ממונו. ומי שמכעיסן או מכאיב לבם, וכל שכן המכה אותן ומקללן, עובר בלאו זה, ועונשו מפורש בתורה: וחרה אפי והרגתי אתכם בחרב והיו נשיכם אלמנות ובניכם יתומים. בין יתום מאב או מן האם נקרא יתום, עד שיגדל ויעשה כל צרכו בעצמו כשאר הגדולים. ומותר לענותן לתלמוד תורה ולאומנות להדריכן בדרך ישרה, ומכל מקום יחוס עליהן לגדלן לאט, בחסד וברחמים. ונוהג בכל מקום ובכל זמן, בזכרים ובנקבות:

◊ פרק ב: מפרשי התורה ◊

- < יב > **שמות פרק כב:** (יט) זבח לאֱלֹהִים יִתְּרָם בְּלִתֵּי לֵה' לְבָדוֹ: (כ) וְגַר לֹא תוֹנֶה וְלֹא תִלְחָצְנֶנּוּ כִּי גֵרִים הָיִיתֶם בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם: (כא) **כָּל אֱלֻמָּנָה וְיִתוּם לֹא תַעֲנוּן:** (כב) אִם עָנָה תַעֲנֶנָּה אִתּוֹ כִּי אִם צָעַק יִצְעַק אֵלַי שְׁמַע אֲשַׁמְעֶנּוּ: (כג) וְחָרָה אַפִּי וְהִרְגָתִי אֶתְכֶם בְּחָרֵב וְהָיוּ נְשִׁיכֶם אֱלֻמָּנוֹת וּבְנֵיכֶם יִתְמִים: פ
- (כד) אִם כָּסֶף תִּלְוֶה אֶת עַמִּי אֶת הָעֲנִי עִמָּךְ לֹא תִהְיֶה לוֹ כְּנִשְׁתָּה לֹא תִשְׁימוּן עָלָיו נֶשֶׁף: (כה) אִם חָבֵל תִּחְבֹּל שְׁלֵמַת רֵעֶךָ עַד בֹּא הַשֶּׁמֶשׁ תִּשְׁיבְנוּ לוֹ: (כו) כִּי הוּא כְּסוּתוֹ לְבָדָה הוּא שְׁמֵלְתוֹ לְעָרוֹ בְּמָה יִשְׁכַּב וְהָיָה כִּי יִצְעַק אֵלַי וְשָׁמַעְתִּי כִּי חָנוּן אֲנִי: ס

כָּל אֱלֻמָּנָה וְיִתוּם לֹא תַעֲנוּן:

אִם עָנָה תַעֲנֶנָּה אִתּוֹ כִּי אִם צָעַק יִצְעַק אֵלַי שְׁמַע אֲשַׁמְעֶנּוּ:

וְחָרָה אַפִּי וְהִרְגָתִי אֶתְכֶם בְּחָרֵב וְהָיוּ נְשִׁיכֶם אֱלֻמָּנוֹת וּבְנֵיכֶם יִתְמִים:

(שמות כב כא-כג)

לֹא תַטֶּה מִשְׁפַּט גֵר יִתוּם וְלֹא תִחְבֹּל בְּגַד אֱלֻמָּנָה:

(דברים כד יז)

- < יג > **אונקלוס:** כל ארמלא וייתם לא תענון: אם ענאה תעני יתיה ארי אם מקבל יקבל קדמי קבלה אקביל קבילתיה: ויתקף רוגזי ואקטול יתכון בחרבא ויהוין נשיכון ארמלן ובניכון יתמין:

- < יד > **תרגום יהונתן:** כל ארמלא ויתום לא תסגפון¹⁴: אין סגפא תסגף יתיה אזדהרון לכון ארום אין יקום ויצווח עליכון בצלוי קדמי שמע אנה בקל צלותיה ופרע ליה: ויתקף רוגזי ואקטול יתכון בחרבא דמותא ויהון נשיכון ארמלן ובניכון יתמין.

- < טו > **רש"י:** כל אלמנה ויתום לא תענון, הוא הדין לכל אדם אלא שדבר הכתוב בהווה לפי שהם תשושי כח ודבר מצוי לענותם¹⁵.

אם ענה תענה אהו, הרי זה מקרא קצר, גזם ולא פירש עונשו, כמו (בראשית ד טו) לכן כל הורג קין גזם ולא פירש עונשו אף כאן אם ענה תענה אותו¹⁶, לשון גזום, כלומר סופך ליטול את שלך, למה, כי צעק יצעק אלי וגו' = אשמענו ואנקמנו; גירסת הרמב"ן ברש"י.

14. תרגום יהונתן: = יש להבין משמעות ה"סיפוגין" ??

15. רש"י עה"ת: ה"ה כל אדם: מקור דבריו ממכילתא כאן >> אלא שטרחו המפרשים להבין דעת רש"י בביאור המחלוקת של רבי עקיבא ור"י ולמה לא פסק כר"ע, עיין גור אריה, ובמפרשי המכילתא, ובמלבי"ם >> ויד הקטנה >> דפירשו דהכוונה לכל אדם אומלל, ונמשך אחריהם בחפץ חיים >> עיי"ש.

16. הרבה טרחו להבין דברי רש"י עיין בסמוך: רמב"ן, חזקוני, פירוש הרא"ש, טור, בעלי התוס' [בתוספות השלם עה"ת], וביאורי מהרא"י (לבעל תרוה"ד) דקרא דענה תענה חזר לגר, גור אריה, ועוד ועד ==

והיו נשיכם אלמנות, ממשמע שנאמר והרגתי אתכם, איני יודע שנשיכם אלמנות ובניכם יתומים, אלא הרי זו קללה אחרת, שיהיו הנשים צרורות כאלמנות חיות, שלא יהיו עדים למיתת בעליהן ותהיינה אסורות להנשא והבנים יהיו יתומים, שלא ינחום בית דין לירד לנכסי אביהם לפי שאין יודעים אם מתו או נשבו. [על פי ב"מ לח: ואבות דר"ג פל"ח]

< זו > **רשב"ם:** לא תענון, כמו למען ענותו בסבלותם, ודיבר הכתוב בהווה¹⁷. והיו נשיכם וגו', מדה כנגד מדה.

< זי > **אבן עזרא:** ...ואחר שאמר לא תענון לשון רבים אמר אם תענה [- לשון יחיד] כי כל רואה אדם שהוא מענה יתום ואלמנה ולא יעזרם גם הוא יחשב מענה¹⁸.

אם ענה, והנה העונש. אם אחד יענה ואין עוזר, העונש על כולם, על כן בא אחריו וחרה אפי והרגתי אתכם, כולכם. ואמר כי אם צעק יצעק אלי, על היתום וכן דין האלמנה, רק היתום יתכן שיהיה קטן ולא ידע לדבר כמו האלמנה.

אבן עזרא: הפירוש הקצר: לא תענון, בלשון רבים, כי משפט הרואים הענוי והחרישו כמשפט המענה, על כן כתוב אם ענה תענה... והרגתי אתכם:

< ח > **אברהם בן הרמב"ם:** כל אלמנה וגו', כיון ב'כל' לכלול עשירים שבהם ועניים שבהם, לאבא מרי ז"ל: אפילו אלמנתו של מלך ויתומיו של מלך

צריכים רחמים. לא תענון, הטעם לא יצערו אותם בגופם ע"י כיבוש ושיעבוד, ולא בממונם על ידי בוזו ופשיעה, ולא בנפשם על ידי הקנטת דברים ויגון הלב, אם לא שהוא כדי ללמד [לאלמנה ו]ליתום תורה [ואומנות], ואעפ"כ יהיה בנחת ורחמנות.

וטעם מאמר 'שמע אשמע צעקתו' שיחיש לענות להם וימהר לריב ריבם, ואם אינו כן יקשה שהרי הוא יתעלה שומע צעקת כל צועק. והרגתי אתכם, טעמו, את המענה ואת הרצים לענות אותם. והמות בחרב הוא הכאב היותר עז והעונש היותר נמהר והיגון היותר קשה של בעלי החיים.

< יט > **רלב"ג:** ביאור המילות: לא תענון, ר"ל שלא יכעיסם ויקניטם ולא יכאב לבם בדברים ולא יאבד ממנום, כי זה העינוי הוא אשר ראוי שתזהיר התורה בזה המקום בענין האלמנות והיתומים כי רוב האנשים יקלו בהם לחולשתם. כי אם צעוק יצעק, הרצון בו הנה אם צעוק יצעק, וכבר ימצאו בלשונו רבים בזה האופן ר"ל שבאה מלת 'כי' תמורת 'הנה'.

ביאור הדברים: כל אלמנה ויתום לא תענון, אפילו בדברים או לגרום להם הפסד בממונם, ואעפ"פ שהיתה האלמנה עשירה ביותר או שהיה היתום עשיר ביותר הנה הוזהרנו מלענות אותם.

אם ענה תענה אותו, ר"ל שתהיה תכונתך פחותה שתהיה רגיל לענותו, הנה אם צעוק יצעק אלי ר"ל שירגיל לצעוק באופן שתבוא הצעקה אלי, שמוע אשמע צעקותו, ר"ל צעקת היתום והוא הדין לאלמנה, ואולם לקחה התורה היתום בזה הענין כי האיש הוא יותר ראוי שתשמע צעקתו מצעקת האשה לחולשת דעתה בטבע.

והנה אָקום נקמתם וחרה אפי והרגתי אתכם בחרב לשלם מדה כנגד מדה באופן שתהיינה נשיכם אלמנות ובניכם יתומים. ורז"ל פירשו במכילתא שזה הענין הוא קללה שניה והוא שכבר ישים נשיכם במדרגת אלמנות שתהיינה צרורות באלמנות חיות כמו שילכו בעליהן

17. רשב"ם: האם ס"ל דה"ה כל אדם ==?>

18. אבן עזרא: ==כ"כ גם בפירוש הקצר בסמוך, ומובא בשמו בטור ועוד ראשונים, ועיין העמק דבר ז'הוא נכון ועיין חפץ חיים <?> דהשומע בזיון אלמנה ויתום ולא מוחה נענש אבל אין בו לאו.

למדינת הים ולא נודע אם מתו, ויהיו הבנים יתומים שלא יניחם ב"ד לירד בנכסי אביהם כי לא נודע אם מתו.

והנה הבנים נקראו יתומים בכל עת שתתמיד הסיבה אשר בעבורה באה זאת האזהרה והוא הזמן אשר יצטרכו בו לאדם גדול להטפל בעניניהם ולהנהיגם, ואמנם אחר זה אין דינם דין היתומים.

וראוי שתדע כי לא יקרא ענוי מה שתכליתו לטוב, אבל הוא ראוי שיקרא הטבה וחנינה כי הפעולות יקראו בשם תכליתם, ולזה אם ענה אותם אדם ליסרם באופן ראוי וללמדם מצות ואומנות ואומר להם בזה האופן דברים מכאיבים לבם או שהכה אותם, אין זה עובר בלא תעשה.

בסוף הפרשה: וראוי שתדע שמה שבא מהאזהרות והמצות בזאת הפרשה בא בתכלית הסיודור מטוב הסיודור... ואחר זה בא לזכור ההיזק שיגיע מהאדם לחבירו במה שלא יזכר היות נזק, כמו שיכאיב לבו בדבריו או יזיקנו בממון באופן שיחשוב שכבר נעשה כרצונו ושאיין בזה פשע כמו האונאה במקח וממכר והרבית שישתעבד בו הלוה. והנה זכר הגר תחילה (וגר לא תונה) ואח"כ האלמנה והיתום ואח"כ העני (אם כסף תלוה)...

רמב"ן: וטעם כל אלמנה, אפילו עשירה בעלת נכסים, כי דמעתה מצויה ונפשה שפלה. < פ > ואמר אם ענה תענה אותו, כל יחיד מהם, על כן כתיב אחריו והיו נשיכם אלמנות, בעונש האלמנה וצעקתה, ובניכם יתומים, בצעקת היתום. והעונש הזה לא מנו אותו רבותינו בכלל חייבי מיתה בידי שמים¹⁹ בכרייתא דואלו הן שבמיתה השנויה בסנהדרין (פג.), והטעם שאין זה מיתה כמיתה בני אדם בידי שמים שנאמר בהם ומתו בו כי יחלוהו (ויקרא כב ט), ולא תמותו (במדבר יח לב), אבל ענש בכאן שיהרג אותם בחרב אויב או במלחמה ירד ונספה בלא הודע והיו נשיהם אלמנות לעולם ובניהם יתומים לעולם:

אם ענה תענה אותו, הרי זה מקרא קצר, גיזם ולא פירש ענשו, כמו לכן כל הורג קין (בראשית ד טו), ולא פירש העונש, אף כאן אם ענה תענה אותו לשון גיזום, סופך ליטול את שלך, למה, כי יצעק אלי אשמענו ואנקמנו. לשון רש"י. ואיננו נכון, וגם העד שהביא לא העיד כן, אבל יתכן שיהיה כי במקום הזה כמו אם, שהוא אחד משמושין שלו, יאמר, אם יצעק אלי שמוע אשמע צעקתו, והכפל לנחוץ הענין וחזוקו, כדרך המבלי אין קברים (לעיל יד א), הרק אך במשה (במדבר יב ב):

והנכון בעיני כי יאמר אם ענה תענה אותו רק צעוק יצעק אלי בלבד מיד אשמע צעקתו, איננו צריך לדבר אחר כלל, כי אני אושיענו ואנקום אותו ממך²⁰. והטעם, כי אתה לוחץ אותו מפני שאין לו מושיע מידך, והנה הוא נעזר יותר מכל אדם, כי שאר האנשים יטרחו אחרי מושיעים שיושיעום ואחרי עוזרים לנקום נקמתם, ואולי לא יועילו והצל לא יצילו, וזה בצעקתו בלבד נושע בה' וינקם ממך, כי נוקם ה' ובעל חמה (נחום א ב):

ויבא כענין הזה בכתובים רבים, כגון מה שאמר (משלי כב כב) אל תגזול דל כי דל הוא ואל תדכא עני בשער כי ה' יריב ריבם, יאמר אל תגזול דל בעבור שהוא דל ואין לו עוזרים ואל תדכא העני אשר בשעריך כי ה' יריב בעבורם, וכן אמר (שם כג י) ובשדה יתומים אל תבוא כי גואלם חזק ה' צבאות שמו, שיש להם גואל חזק וקרוב יותר מכל אדם. אף כאן אמר כי בצעקתו בלבד יושע. וכמוהו כי כאשר ירד הגשם והשלג מן השמים ושמה לא ישוב כי אם הרוה את הארץ והולידה והצמיחה ונתן זרע לזורע ולחם לאוכל כן יהיה דברי אשר יצא מפי לא ישוב אלי ריקם כי אם עשה את אשר חפצתי (ישעיה נה י), בשניהם

19. רמב"ן: =השוה עם רבינו יונה שכתב שהמענה א' וי' חייב מיתה בידי שמים ומדמהו למיתות שמים בסנהדרין שם עיי"ש, והעיר בזה בברית יעקב סופר]

20. =עיי'ן לקמן במכילתא בפירוש המלב"ם מסביר דברי הרמב"ן=

יאמר שלא יעשו דבר אחר, כי אם שירוה את הארץ מיד, וכן כי אם שיעשה מה שחפצתי, והנה הוא כטעם אלא, וכן כי אם אל ארצי ואל מולדתי אלך (במדבר י ל):

< כא > **ר"י בכור שור:** אם ענה תענה אותו [כי אם צעק יצעק וגו'], כלומר אם רוצה אתה שתתענה אתה [אזי תענה אותו], ו'אם ענה' מילתא באנפי נפשה הוא, [אם] תענה אותו ואז תתענה [אתה], כיצד, כי אם צעוק יצעק אלי שמוע אשמע צעקתו. וחרה אפי, מידה כנגד מידה. ו'אם ענה' כמו שהוא [-אומר] אם אתה רוצה להתענות, כמו מי שהניח לו אביו מעות הרבה ורוצה לאבדן (ב"מ כט:), וכו', ואומר כך להזהירו על כך, וכאן נמי כדי להזהירו, והרי מקראות קצרים כזה. ואיכא למימר מדקרינן אם ענה תענה אותו ולא ענה תענה, כמו אם שמוע תשמע, אם צעוק יצעק. ואף איכא לפרש, 'כי' כמו דילמא, והכי קאמר שמא אם הוא ראוי, דאם צעוק יצעק אלי שמוע אשמע צעקתו, ואם אינו ראוי לא אשמע, ומשום הכי כתב 'כי' כשמא הוא ודילמא אחד מד' הלשונות.

< כב > **חזקוני:** כל אלמנה ויתום, שום אלמנה ויתום, דוגמא (שמות ???) לא תעשה כל מלאכה, וכל תמונה (שם ??). הזכיר גר שאין לו כח ואח"כ הזכיר היתום והאלמנה שהם ישראלים שאין להם כח.

לא תענון, מצוה זו כתובה בלשון רבים מה שאין כן בכל הדינין הכתובים בפרשה זו, לפי שכולם פושעים בם, אפילו אותו שאינו מקניטו, שהרי הם רואין עלבונם ואינם מוחים, ולכך הזכיר העונש בלשון רבים וחרה אפי והרגתי אתכם וגו'.

אם ענה תענה אותו, פרש"י גזם ולא פירש עונשו, כלומר לא פירש עונשו כשישתוק העני אבל והיה אם יצעק אלי שמוע אשמע והיו נשיכם וגו'. כי אם צעוק יצעק, דילמא, שמא הוא ראוי ויצעק אלי שמוע אשמע. צעוק יצעק, על היתום הוא מדבר שדרכו להיות קטן ואין בו דעת להראות עלבונו כמו האלמנה, אך [גם] דין האלמנה כן. שמוע אשמע צעקתו, שהרי מן הדין לוקה המענה. נשיכם אלמנות ובניכם יתומים, מדה כנגד מדה.

< כג > **רא"ש:** [הדר זקנים]: אם ענה תענה אותו, פירש"י גיזם ולא פירש עונשו כמו לכן כל הורג קין. וא"ת איך לא פירש עונשו והא כתיב וחרה אפי והרגתי אתכם וכו', ויש לומר דר"ל דלא פירש עונשו היכא דלא צעק המעונה ואותו עונש שפירש בפסוק זה דוקא כשצועק.

א"נ הכי פירושו לא פירש עונשו של צועק דוקא, עונש איכא לצועק היכא דאיכא דינא בארעא כדאמרינן בפרק החובל בחבירו (ב"ק צג. <?? > עיי"ש) והמוסר דין על חבירו נענש תחלה, ולכך פירש"י לא פי' עונשו של צועק, מפי מורי ה"ר שמואל הכהן:

< כד > **בעלי התוס':** [הדר זקנים]: כל אלמנה ויתום, מאחר שהתחיל לדבר בענוים נקט אלו. אם ענה תענה אותו, מילתא באפי נפשה היא כלומר אם רוצה לענותך תענה אותו ואז תתענה. כי אם צעוק יצעק אלי, יש לפרש כי זה לשון דילמא. וה"ק שמא אם ראוי הוא ויצעק אלי שמוע אשמע צעקתו. ואם אינו ראוי לא אשמע צעקתו: [השוה עם ר"י בכור שור לעיל וכנראה הוא מקורו]

שמוע אשמע צעקתו, פירש הקונטרס גיזם ולא פירש עונשם והוי כמו לכן כל הורג קין. וא"ת והלא פירש העונש דבתריה דכתיב וחרה אפי בכם, י"ל דהיינו כי צעק אל הקב"ה, אבל כי לא צעק אל הקב"ה מן הענוי לא פירש מה דינו, והשתא הוי דומיא דכל הורג קין: נשיכם אלמנות, פירוש אינו ר"ל אלמנות שמתו בעליהן ממש אלא קללה אחרת היא, ומה היא הקללה שילכו בעליהן בארץ מרחק, ולכך קרי להן אלמנות שלא היא להם עדים שיוכלו להנשא וישבו עגונות ובניכם יתומים שלא יוכלו לירד בנכסי אביהם:

פירוש הטור: כל אלמנה ויתום לא תענון, אפילו היא עשירה כי נפשה שפלה ודמעתה מצויה. ואמר לשון רבים ופירש ר' אברהם כי עונש הרואה שמענין אותה ושותק, כעונש המענה. אם ענה תענה אותו, על כל יחיד מכם. והיו נשיכם אלמנות, בעונש האלמנה וצעקתה. ובניכם יתומים בעונש היתום, ואין זה כשאר חייבי מיתות בידי שמים שנאמר בהם ומתו בו כי יחללוהו על כן לא מנהו בסנהדרין עם אלו שבמיתה אלא עונשו שיהרג במלחמה או בחרב אויב.

אם ענה תענה אותו, פירש רש"י גזם ולא פירש עונשו והא דכתיב בתריה והרגתי אתכם וגו' זה עונשו של הצועק אבל עונש על מי שאינו צועק לא פירש כלום, והרמב"ן כתב ואינו נכון, ופירש הוא כי במקום אם יצעק אלי מיד אשמע צעקתו וכפל הלשון לחזק הענין לומר כי מיד בצעקה כל דהו אשמע צעקתו, והטעם אתה לוחצו בעבור שאין לו עוזרים הנה נענה יותר מכל, כי שאר אנשים יטרחו לבקש עוזרים ואולי לא ימצאו וזה בצעקתו בלבד נושע בה' וינקום ממך.

בעל הטורים: תענה, ב' [פסוקים של עינון] אם ענה תענה, אם תענה את בנותי (בראשית לא נ), זהו שדרשו (יומא עז:): אם תענה מתשמיש, דילפינן מהכא דכתיב אלמנה ויתום לא תענון וסמך ליה אם ענה תענה, שלא יענה אותם בענין אלמנות שלא יניחום צרורות כאלמנות חיות.

לא תענון. בנו"ן, לשון רבים, אם ענה תענה אותו, לשון יחיד, לומר אחד ענוי מרובה ואחד ענוי מועט. ד"א לומר שכל ישראל ערבים זה בזה, שאפילו אם ענה האחד כאילו ענו כולם. ענה תענה, צעק יצעק, שמוע אשמע, הכל כפול לומר הכל במדה שתעשה לו אעשה לך:

רבינו מיוחס: לא תענון, כל עינוי שבמקרא לשון צער הוא, כלומר אל תצערם בדין שלא תעלים עין מהם כענין שנאמר יתום לא ישפוטו (ישעיה א כג), וכן אף לשאר כל אדם אלא שדבר הכתוב בהווה במי שדרכו להתענות²¹.

לא תענון, הנו"ן יתר והוא לתפארת המילה. אם ענה תענה, אפילו ענוי מעט וכל שכן מרובה. כי אם צעק יצעק, הרי הבטחה ליתומים ואלמנות שכל זמן שהם צועקים המקום יענה אותם. שמוע אשמע, ואע"פ שאינו צועק אני רואה צרתו כל זמן, כשהוא צועק (ש)אני ממחר לשמוע.

וחרה אפי, נאמר כאן חרון אף ונאמר להלן וחרה אף ה' בכם (דברים ז ד), מה להלן עצירת גשמים וגלות אף כאן, ומה כאן חרב אף להלן כן, למדנו שעל עינוי יתומים ואלמנות ועל ע"ז חרב ועצירת גשמים וגלות באין לעולם, וכן שנינו (שבת לג.) חרב בא לעולם על עינוי הדין ועל עיוות הדין ועל המורים בתורה שלא כהלכה, גלות בא לעולם על ע"ז ועל גילוי עריות וכו'.

רבינו בחיי: ...[המשך מפסוק הקודם] וצרף אליו האלמנה והיתום לפי שכולן תשושי כח והבריות מקילין בהם להרע ולהצר אותם והנה דמעתם מצויה כי שערי דמעה לא ננעלו ועל כן צריך אדם להזהר בהם להיטיב ולהתחסד עמהם בין בגופו בין בממונו. וכן הזכיר הנביא (ישעיה נח) הלא פרוס לרעב לחמך, והזכיר עוד ותפק לרעב נפשך, אם יש לך ליתן לו לחמך תן, ואם לאו נפשך שיזמין עצמו להמציא לו קורת רוח בדברים. אם ענה תענה אותו, יחזור לכל אחד ואחד בין היתום בין האלמנה שהזהיר עליהם לא תענון. וכל לשון הכתוב הזה הוא כפול כי כפל הענוי והצעקה והשמיעה:

21. רבינו מיוחס: =חידוש שמפרש הלאו על עון במשפט ועינוי הדין ועיין עוד בהמשך דבריו בענין חרון אף שהכל קאי על עינוי הדין

ויתכן לפרש בזה כי דרך בני העולם שהם עלובים באיזה דבר שיהיה שיטרחו אחרי מושיעים ועוזרים, והיתום והאלמנה הם חלושי הכח אין להם עוזרים ולכך לא יבטחו באדם כי אם בהקב"ה שהוא עוזר ומושיע ומגן, ובעבור זה יודיע הכתוב כי הם נעזרים יותר מכל אדם וכענין שכתוב בהם (משלי כג) כי גואלם חזק הוא יריב את ריבם אתך, ומפני שדרך הבריות לענותם תמיד כל היום לכך כפל הענוי, והיה ראוי שיאמר אם ענה תענה אותם ליתום ואלמנה שהזכיר, ואמר אותו להזהיר שלא לענות אחד מהם פעם אחר פעם, שאם יעשה כן כי אם צעוק יצעק אלי כלומר כשיצעק אחד מהם אלי שמוע אשמע צעקתו של כל אחד ואחד, וכן כל צעקה וצעקה של כל אחד, ועל כן הוצרך הכתוב לכפול הצעקה והשמיעה כדי ליתן שמיעה על כל צעקה וצעקה²².

וכן מצינו חלקי השמיעה ומדרגותיה כפי הצעקה והצער שיש לו בצעקתו והוא שכתוב (תהלים לט) שמעה תפלתי ה' ושועתי האזינה, הזכיר בתפלה שאדם מנענע שפתיו לשון שמיעה, והזכיר בשועה שמצטער יותר וצועק לשון האזנה שהוא הטיית האוזן וגדול משמיעה, ובדמעה היוצאה מתוך הכנעה וצער גדול יותר הזכיר אל תחרש והוא הפקת רצונו, ותבין מזה איך הקב"ה מדקדק בנתיבות השכר למדוד לכל אחד כמדתו:

ודומה לזה תמצא במדרש (איוב לג) אם יש עליו מלאך מליץ אחד מני אלף, לא אמר מלאך אחד מני אלף אלא מליץ אחד מני אלף, כלומר זכות אחד מני אלף חובה. או יאמר שמוע אשמע צעקתו שמוע שאשלם לו החמס שעושה לו חברו, אשמע שאני נפרע ממי שעושה לו החמס וזהו כי יצעק אלי ושמעתי כי חנון אני, ולשון חנינה מדת הדין היא כלומר מדת הדין מתוחה כנגדו:

וחרה אפי, מדת הדין שהיתה מכה במצרים כדי להוציא אתכם שהייתם גרים, ואמר זה כנגד הגר שהזכיר. ואמר והיו נשיכם, כנגד כל אלמנה, ובניכם יתומים, כנגד היתום, הכל מדה כנגד מדה, וכל זמן שאתם נזהרים בהם ומרחמים עליהם מדת הדין תתהפך לרחמים שהרי מדה טובה מרובה ממדת הפורענות ובזה תאריכו ימים אתם ובניכם ולכם תהיה צדקה לפני הש"י, שהרי פרי הצדקה אריכות ימים שנאמר (משלי י) וצדקה תציל ממות וכתוב (שם יב) באורח צדקה חיים ודרך נתיבה אל מות, וגדולה צדקה יותר מן הקרבתות שנאמר (שם כא) עשה צדקה ומשפט נבחר לה' מזבח:

* העינוי הוא כפול כי על ידו נזכר בחסרון האב והבעל ומעמיק הכאב

אלשיך: ...ולענין הסמיכות וענין כפל העינוי והצעקה... יאמר הלא הזהרתיך בל תזכיר את הגר רְעוּתְךָ שְׁקַדְמוֹ, הנני מזהירך עתה שאפילו לא תעשה באופן שאלמנה ויתום יזכרו טובתם שחלפו למו ויצטערו, כי בענותך האלמנה תזכור אלוף נעוריה, והיתום את אביו, כי זאת אומרת 'אוייה לי כי לולא חסרתי עטרת בעלי לא ענני אדם', והיתום אומר 'אוייה לי על אבי כי לעת כזאת היה בעזרי'.

ושמא תאמר האם לזולת שתי אלה אוכל לענות, על כן בא ואמר מה שיחדתי אלו הוא להודיע 'כי אם ענה תענה אותו' כי עינויים כפול א, העינוי אשר לכל אדם ב, שזוכר כל אחד אשר חסר לו, שזו זוכרת מות אישה ומתמרמרת עליו כאילו אז מת ונכפל עינויה ואומרת 'הן לו היו כמוני לא עינוני', וכן היתום בוכה גם על אביו, נמצא 'כי אם ענה' לא אחד הוא כי אם גם 'תענה אותו' שהוא עינוי כפול, וזהו 'תענה אותו',

וכן 'אם צעוק' לא צעקה אחת בלבד תהיה כי אם גם 'יצעק' שהוא כפול, והוא כי האלמנה תצעק צעקה על מציאות העינוי וגם צעקה על מות אישה באומרה אם היה אישי חי לא יערכו אלה אל לבם לענותני, ומה פשע אישי מהאיש הרע הזה, וצועקת על משפטיו

22. רבינו בחיי: בספר בראשית בפתיחה לפרשת וישב כותב דברים דומים בפירוש הפסוק כאן עיי"ש.

יתברך, וכן היתום יצעק על שברו ועל יתמותו על הדרך הלזה, וגם אני 'שמוע אשמע' שתי שמיעות – על העינוי ועל הזכרת חסרונו.

הערה: השווה עם דברי אור שמח הל' מכירה פי"ד הט"ו שכתב כעין זה במש"כ הרמב"ם שהמאנה גר בממון עובר גם על הלאו דאונאת דברים עיי"ש, ויש עוד אחרונים שכתבו כעין זה עיין משנת אברהם ??. ועי' "מצוות השלום" עמ' 154 שמשייך לזה דברי רש"י סנהדרין סו. לענין לא תקלל חרש, דההקפדה היא שמתוך הקללה הוא נותן לב ומיצר על שפלותו, ע"כ. [לפי"ז יש מקום לדון באיסור אונאת דברים בקללה ועיין].

< כט > **ספורנו:** לא תענון, אם ענה תענה אותו, אם כשתענה את היתום תהיה כונתך לענותו בלבד, אבל אם תענהו ליסרו ולהיטיב לו אין זה אלא גמילות חסדים. וחרה אפי, ארחם על הצועק ואקצוף על המענה, כענין ישראל במצרים, ויהיה העונש מדה כנגד מדה, שמי שענה את אלמנה ויתום ברצונו יסבב על כרחו ענוי אשתו ובניו:

< ל > **גור אריה:** הוא הדין לכל אדם, במכילתא, והכי איתא התם: כל אלמנה ויתום לא תענון שאר כל אדם מנין ת"ל לא תענון, ונראה לי לפרש דהכי פירושו מדכתיב כל אלמנה ויתום לא תענון, ולא כתיב לא תענון יתום ואלמנה, דהוי כמו כלל ופרט, לא תענון כלל, אלמנה ויתום פרט, ואין בכלל אלא מה שבפרט, אבל עכשיו דכתיב לא תענון בסוף, הוי פרט וכלל, ומרבה הכל.

אלא דקשה לי למה הניח דברי רבי עקיבא דהלכה כמותו נגד חבירו (עירובין מו.), דסבירא ליה ביתום ואלמנה דבר הכתוב שמצוי לענותן, לכך מזהיר עליו ביותר, ולא שדבר הכתוב בהוה, ואפשר כי רש"י מפרש דבין לרבי ישמעאל ובין לרבי עקיבא אין חילוק בין יתום ואלמנה ושאר אדם, אלא דרבי ישמעאל דריש מקרא כדלעיל, וקאמר רבי עקיבא שאין צריך לדרוש ולרבות שאר כל אדם, שהרי מצוי לענותם, ומדבר הכתוב בהוה, ואין צריך לרבות שאר בני אדם. וכן משמע מדברי רש"י שמפרש כך דברי רבי עקיבא, שהרי אמר 'אלא שדבר הכתוב בהוה', וכן הן דברי רבי עקיבא. אבל לא נראה לי פירוש זה דבהא פליגי הך תנאי:

הרי זה מקרא קצר גיזם ולא פירש עונשו, דהא לא נזכר דבר בזה שאמר אם ענה תענה שיאמר על זה כי אם צעוק יצעק אלי, והוי למכתב אם ענה תענה אותם וצעוק יצעק אלי, לכך צריך לומר דאם ענה תענה אותו גיזם ולא פירש ענשו. וכך פירושו אם ענה תענה תהא נענש על ידו, ולמה כי אם צעוק יצעק וגו'. אבל לי היה נראה שהכתוב הוא כפשוטו, וכך פירוש הכתוב, אם ענה תענה רק שהוא צעוק יצעק אלי אשמע, ולשון כי משמש בלשון אלא, שהוא אחד משמושי כי (גיטין ז.), ובא לומר שמיד שהוא צועק נענה:

< לא > **אור החיים:** אם ענה תענה אותו, צריך לדעת למה הוצרך לומר תיבת "אותו", ולא הספיק באומרו אם תענה וגו', והדבר ידוע שחוזר אל הסמוך, ונראה על פי מה שאמרו במכילתא בפסוק לא תענון, אין לי אלא יתום ואלמנה שאר כל אדם מנין ת"ל לא תענון עד כאן, וכפי זה יש אזהרה גם לשאר כל אדם מלא תענון, לזה אמר הכתוב "אותו", פירוש אותו שמוזכר בפירוש הוא שעונשו נשיהם אלמנות ובניהם יתומים, אבל המענה כל אדם אין עונשו כל כך:

< לב > **רש"י הירש:** אלמנה - משורש "אלם", אילם. ויתום - משורש "יתם", קרוב ל"גזם", קטוע יד בלשון חכמים, ו"קטם", לקצוץ ראשי בדי עץ. במות בעלה אבד לה לאלמנה פתחון פה ושוב אין לה מי שידבר בעדה. במות אביו נשאר היתום באלות יד ושוב אין לו משענת ומדריך.

ענה, לגרום לאדם שירגיש את עונו, דהיינו את מצב התלות שהוא מצוי בה, לנצל לרעה את חולשתו ואת חוסר ישעו. ונאמר כאן 'כל אלמנה' וגו', שכן לא רק אלמנות עניות ויתומים עניים, אף עשירים חשופים למעשי עינוי והתעללות.

לא תענון, ברוב המדינות מפלים את הזרים לרעה ומקפחים את זכויותיהם - על פי חוק, ולכן הוזהרה המדינה היהודית מפני מנהג זה בפסוק הקודם (לשון יחיד). לעומת זאת קשה יהיה למצוא מערכת חוקים המתירה קיפוח אלמנות ויתומים, אולם ביחסי חברה ובהליכות אדם עם חבירו נתונים אנשים אלה - המשוללים נציגות, משענת והדרכה - לקיפוח ולהשפלה, משום כך פונה התורה אל החברה תחילה ואומרת לא תענון, אל תנצלו את חולשתם לרעה, אל תגרמו להם שירגישו סבל נחיתותם.

אם ענה תענה אותו, "אותו" מתייחס בראש ובראשונה אל היתום, אבל משמעות הדברים כוללת בה במידה גם את האלמנה. אוי לכם שרי המדינה, אם המדינה אף היא תתעלל בהם ותגרמו להם שיחשו את הכאב שבאובדן נציגותם ומשענתם. אוי לה למדינה שבא סובלים אלמנות ויתומים ביחסי החברה, ואפילו נציגיו הרשמיים של הציבור אינם עומדים לימינם לצדקם ולסעדם. ועל כך מקונן הנביא (ישעיה א כג) יתום לא ישפטו וריב אלמנה לא יבוא אליהם, אוי ואבוי אם לא נשאר להם אלא לצעוק אלי, חייכם שאני שומע אשמע צעקתם ואביא פורענות על המדינה ועל החברה המביאה את החלשים שבא לידי כך שלא נשאר להם אלא לפנות אל ה'.

כיצד הבינו אזהרה זו בעלי המצפון בישראל ודייני ישראל – זאת אנו מוצאים בשיחתם של רבי שמעון ורבי ישמעאל שעה שיצאו ליהרג על קידוש השם: "אמר לו רבי שמעון לרבי ישמעאל רבי לבי יוצא שאיני יודע על מה אני נהרג, אמר לו רבי ישמעאל לר"ש מימך בא אדם אצלך לדין או לשאלה ועכבתו עד שתהא שותה כוסך ונועל סנדלך או עוטף טליתך, אמרה תורה אם ענה תענה, אחד עינוי מרובה ואחד עינוי מועט, אמר לו ניחמתני רבי", (מכילתא).

העמק דבר: כל אלמנה ויתום, לשון כל בא ללמד אפילו הני דצריכין מוסר והדרכה < לנ >
ורשאין בכך כמש"כ הרמב"ם ה' דעות פ"ו ה"י, מ"מ חובה להזהר בהם שלא יענון יותר מן ההכרח הברור. ובס' דברים כ"ד י"ז [לא תטה משפט גר יתום ולא תחבל בגד אלמנה], כ"ז י"ט [ארור מטה משפט גר יתום ואלמנה ואמר כל העם אמן] מבואר יותר אזהרה זו. וכתיב לא תענון בלשון רבים, כתב הראב"ע משום דכל הרואה אדם שהוא מענה יתום ואלמנה ולא יעזרם גם הוא יחשב מענה, והוא נכון, ומקרא מלא הוא בישעיה ס"ד העל אלה תתאפק ה' תחשה ותענונו עד מאד, פי' במה שתחשה תענונו:

כי אם, כמו אם אך צעק וגו', וכ"כ הרמב"ן ז"ל. צעק יצעק שתי פעמים, דדין תפלה הוא שיהיה שבח לפני כדאיתא במס' ע"ז (דף ח), והשבח מיקרי ג"כ בלשון צעקה [עיין הרחב דבר כאן], וזהו צעק יצעק, היינו שבח ובקשה:

והרגתי אתכם בחרב, בשעת חרב ומלחמה, והוי עידן ריתחא ושעת הסכנה אז העונש מצוי כמש"כ לעיל י"ד כ"ט ובכ"מ. ואע"ג שבדאי יש עונש גם שלא בעידן ריתחא מ"מ דרך הכתוב לתפוס העונש היותר אפשר שתחול בזה. ומצינו באבל רבתי שאמר ר' ישמעאל כה"ג לרשב"ג הנהרג דאפשר שנענשין בהרוגי מלכות משום שלא נזהרו כ"כ באלמנות ויש בידם עון ענוי אלמנה וכתיב כי אם ענה תענה אותו אחד ענוי מועט וחד ענוי מרובה במשמע, והרי לא הגיעו מ"מ לאותו עונש המר כי אם בשעת חרב דמלכות וחורבן בהמ"ק. אז מגיע מצוי החשבון:

משך חכמה: כי אם צעק יצעק אלי, ולהלן כי יצעק, דבהשבת העבוט העונש שפלוגי < לד >
יעשיר והמלוה יעני, אבל כאן העונש והרגתי אתכם כו', ואין בעל הרחמים פוגע בנפשות תחלה (ויקרא רבה יז-ה) ומסתמא בתחילה הענישו בממונו ולבסוף כי לא שב הענישו בגופו ולכן אמר כי אם צעק יצעק פירוש צעקות הרבה ולא הועיל לו והרגתי אתכם וכו' ודו"ק.

וחרה אפי והרגתי כו', לא נמנה זה בהנך המחוייבים מיתה בידי שמים משום דכתיב כי אם צעק יצעק כו', דווקא כשצועק אבל אם אינו צועק לא, אף לפי שדריש במכילתא שמוע אשמע לשאינו צועק מ"מ אינו בהרגתי אתכם רק עונש בעלמא, ויעוין ב"ק דף צ"ג דהצועק ג"כ נפרעין ממנו יעו"ש, לכן לא נמנה במחוייבי מיתה בידי שמים. ורמב"ן כתב משום דכתיב שיהרגם בחרב מלחמה וכו', ויעוין תוספתא סנהדרין פרק י' ה"ב דיליף ר' יהודה דהמנשק במיתה בידי"ש דכתיב והכרתי כו' ימות בחרב יהוא כו' ודו"ק.

פסוקי אלמנה ויתום

=יש השלמות ותיקונים בחוברת הגה עיי"ש =

< לה >

❖ זהירות במשפט ועושק

לא תטה משפט גר יתום ולא תחבל בגד אלמנה:
 דברים כד יז

ארור מטה משפט גר יתום ואלמנה ואמר כל העם אמן:
 דברים כו יט

למדו היטב דרשו משפט אשרו חמוץ שפטו יתום ריבו אלמנה:
 ישעיהו א יז

שריף סוררים וחקרי גנבים כלו אהב שחד ורדף שלמנים
 יתום לא ישפטו וריב אלמנה לא יבוא אליהם:
 ישעיהו א כג

=חסר= הוי החוקקים חקקי און... להיות אלמנות שללם ואת יתומים יבוזו ישעיה י ??

גר יתום ואלמנה לא תעשקו ודם נקי אל תשפכו במקום הזה
 ירמיהו ז ו

כה אמר ה' עשו משפט וצדקה והצילו גזול מיד עשוק
 וגר יתום ואלמנה אל תגו אל תחמסו ודם נקי אל תשפכו במקום הזה:
 ירמיהו כב ג

אב ואם הקלו כף לגר עשו בעשק בתוכך יתום ואלמנה הונו כף:
 יחזקאל כב ז

ואלמנה ויתום גר ועני אל תעשקו ורעת איש אחיו אל תחשבו בלבבכם:
 זכריה ז י

וקרבתו אליכם למשפט והייתי עד ממהר במכשפים ובמנאפים
 ובנשבעים לשקר ובעשקי שכר שכיר אלמנה ויתום ומטי גר
 ולא יראוני אמר ה' צבאות:
 מלאכי ג ה

שפטו דל ויתום עני ורש הצדיקו:
 תהלים פב ג

אלמנה וגר יקרו ויתומים ירצחו:
 תהלים צד ו

אל תסג גבול עולם ובשדי יתומים אל תבא:
 =להשלים= כי גואלם חזק הוא יריב את ריבם אתך:
 משלי כג

י-א

❖ לשמחם ולתת להם מעשר (צדקה)

ובא הלוי וגו' והגר והיתום והאלמנה אשר בשעריך
 ואתו ושבועו למען יברכך ה' אלהיך וגו':
 דברים יד כט

וְשִׁמַּחְתָּ לְפָנָי ה' אֱלֹהֶיךָ אֶתָּה וּבִנְךָ וּבִתְּךָ וְעַבְדְּךָ וְאִמָּתְךָ
וְהַלְוֵי אֲשֶׁר בְּשַׁעֲרֶיךָ וְהַגֵּר וְהַיְתוּם וְהָאֵלְמָנָה אֲשֶׁר בְּקִרְבְּךָ וְגו':

דברים טז יא

וְשִׁמַּחְתָּ בְּחֶגְךָ אֶתָּה וּבִנְךָ וּבִתְּךָ וְעַבְדְּךָ וְאִמָּתְךָ
וְהַלְוֵי וְהַגֵּר וְהַיְתוּם וְהָאֵלְמָנָה אֲשֶׁר בְּשַׁעֲרֶיךָ:

דברים טז יד

כִּי תִקְצֹר קִצְיֶיךָ בְּשֹׂדֶךָ וְשִׂכְחָתָה עִמָּךְ בְּשׂוּדָה לֹא תָשׁוּב לְקַחְתּוֹ
לָגֵר לַיְתוּם וְלָאֵלְמָנָה יִהְיֶה לְמַעַן יִבְרַכְךָ ה' אֱלֹהֶיךָ בְּכָל מַעֲשֵׂה דְיָיֶךָ:

דברים כד יט

כִּי תִחַבֵּט זֵיתֶךָ לֹא תִפְאֹר אַחֲרָיֶךָ לָגֵר לַיְתוּם וְלָאֵלְמָנָה יִהְיֶה:
כִּי תִבְצֹר פְּרִמֶךָ לֹא תַעֲוֹלֵל אַחֲרָיֶךָ לָגֵר לַיְתוּם וְלָאֵלְמָנָה יִהְיֶה:

דברים כד כא-כב

כִּי תִכְלֶה לַעֲשׂוֹת אֶת כָּל מַעֲשֵׂי תְבוּאָתְךָ בְּשָׁנָה הַשְּׁלִישִׁת וְגו'
וְנִתְּתָה לְלוֹי לָגֵר לַיְתוּם וְלָאֵלְמָנָה וְאָכְלוּ בְּשַׁעֲרֶיךָ וְשָׂבְעוּ:
וְאָמַרְתָּ לְפָנָי ה' אֱלֹהֶיךָ בְּעֵרְתִי הַקֹּדֶשׁ מִן הַבַּיִת וְגַם נִתְּתִיו לְלוֹי וְלָגֵר
לַיְתוּם וְלָאֵלְמָנָה כְּכֹל מִצְוֹתֶיךָ אֲשֶׁר צִוִּיתֵנִי וְגו':

דברים כו יב-יג

❖ והלכת בדרכיו

ה' שֹׁמֵר אֶת גְּרָמֵי יְתוּם וְאֵלְמָנָה יַעֲוֹדֵד וְדָרְךָ רְשָׁעִים יַעֲזוֹת:

תהלים קמו ט

עֲשֵׂה מִשְׁפָּט יְתוּם וְאֵלְמָנָה וְאַהֲבֵה גֵר לִתְּת לּוֹ לֶחֶם וְשִׂמְלָה:

דברים י טו

עֲזֹבָה יִתְּמֶיךָ אֲנִי אֲחִיָּה וְאֵלְמָנְתֶיךָ עָלַי תִּבְטְחוּ:

ירמיה מט יא

אָבִי יְתוּמִים וְדִין אֵלְמָנוֹת אֱלֹהִים בְּמַעֲוֹן קָדְשׁוֹ:

תהלים סח י

בַּיִת גְּאִים יִסַּח ה' וַיִּצָּב גְּבוּל אֵלְמָנָה:

משלי טו כה

❖ צדקת איוב

אֵף עַל יְתוּם תִּפְּלִי וְתִכְרֹו עַל רֵיעֶכֶם:

איוב ו כז

כִּי אֲמַלֵּט עֲנִי מִשׁוּעַ וַיְתוּם וְלֹא עֲזָר לּוֹ:
בְּרַפְתָּ אֲבָד עָלַי תִּבֵּא וְלֹב אֵלְמָנָה אֲרַנֵּן:

איוב כט יב-יג

אִם הִנִּיפוֹתַי עַל יְתוּם יָדַי כִּי אֲרֹאֶה בְּשַׁעַר עֲזָרְתִּי:

איוב לא כ

חֲמוֹר יְתוּמִים יִנְהַגּוּ יִחַבְּלוּ שׁוֹר אֵלְמָנָה:

איוב כד ג

פסוקי עינוי

< לו > וַיֹּאמֶר לְאַבְרָם...וְעַבְדוּם וְעָנּוּ אֹתָם אַרְבַּע מֵאוֹת שָׁנָה:

בראשית טו יג

...וְהִתְעַנָּה שָׂרַי וְתִבְרַח מִפְּנֵיהָ:

בראשית טז ו,ט

...שׁוֹבֵי אֶל גְּבַרְתְּךָ וְהִתְעַנִּי תַחַת יְדֶיךָ:

אִם תַּעֲנֶה אֶת בְּנֹתַי וְאִם תִּקַּח נָשִׁים עַל בְּנֹתַי וְגו':

בראשית לא נ

וַיֵּרָא אֶתָּה שָׂכֶם בֶּן חֲמוֹר...וַיִּקַּח אֶתָּה וַיִּשְׁכַּב אֶתָּה וַיַּעֲנֶה:

בראשית לד ב

וְאֵת שֵׁם הַשָּׁנִי קָרָא אֶפְרָיִם כִּי הִפְרִנִי אֱלֹהִים בְּאֶרֶץ עֲנִי:

בראשית מא נב

...לְמַעַן עֲנֹתוֹ בְּסִבְלָתָם וְגו':

שמות א יא-יב

וְכַאֲשֶׁר יַעֲנּוּ אֹתוֹ בֶּן יִרְבֵּה וְכֵן יִפְרֹץ וְגו':

	...בַּעֲשׂוֹר לַחֲדָשׁ תַּעֲנוּ אֶת נַפְשֹׁתֵיכֶם וּגְו': ...וְעִנִּיתֶם אֶת נַפְשֹׁתֵיכֶם חֻקַּת עוֹלָם:
ויקרא טז	
במדבר כד כד	וְצִיִּים מִיַּד כְּתִיּוֹת וְעִנִּי אֲשׁוֹר וְעִנִּי עֲבָר וְגַם הוּא עֲדֵי אֲבָד:
	וְזָכַרְתָּ אֶת כָּל הַדְרֹךְ וּגְו' לְמַעַן עֲנֹתְךָ לְנִסְתָּךְ לְדַעַת וּגְו': וְיַעֲנֶךָ וְיַרְעֶכָּךְ וּגְו':
דברים ח ב,ג	
דברים כא יד	...לֹא תִתְעַמֵּר בָּהּ תַּחַת אֲשֶׁר עֲנִיתָהּ:
דברים כב כד	...וְאֵת הָאִישׁ עַל דְּבַר אֲשֶׁר עָנָה אֶת אִשְׁתּוֹ רַעֲהוּ וּגְו':
דברים כב כט	...וְלוֹ תִהְיֶה לְאִשָּׁה תַּחַת אֲשֶׁר עָנָה לֹא יוּכַל שְׁלַחָהּ כָּל יָמָיו:
שופטים טז טז	...וְתִגְלַח אֶת שְׁבַע מַחְלָפוֹת רֵאשׁוֹ וְתַחֵל לְעֵנֹתוֹ וְיִסַּר כַּחוֹ מֵעַלְיוֹ:
	וְתֹאמַר לוֹ אֵל אֲחִי אֵל תַּעֲנִי כִּי לֹא יַעֲשֶׂה כֵן בְּיִשְׂרָאֵל וּגְו': לֹא אָבָה לְשִׁמְעַל בְּקוֹלָהּ וְיִחְזַק מִמֶּנָּה וְיַעֲנֶה וְיִשְׁכַּב אֹתָהּ:
שמואל ב יג יג,יד	
מלכים ב יז כ	וְיִמָּאֵס ה' בְּכָל זֶרַע יִשְׂרָאֵל וְיַעֲנֶם וְיִתְּנֵם בְּיַד שָׂסִים וּגְו':
ישעיה נג ד	אֲכַן חֲלִינִי הוּא נִשְׂא וּגְו' וְאֲנַחְנוּ חֲשַׁבְנָהוּ נְגוּעַ מִכַּה אֱלֹהִים וּמַעֲנָה:
ישעיה נח ה	הַכְזֶה יִהְיֶה צוּם אֲבֹתֵיהֶם יוֹם עֲנֹת אָדָם נִפְשׁוֹ וּגְו':
תהלים פט כג	לֹא יִשָּׂא אוֹיֵב בּוֹ וְכֵן עוֹלָה לֹא יַעֲנֶנּוּ:
תהלים צ טו	שִׁמְחָנוּ כִּימוֹת עֲנִיתָנוּ שְׁנוֹת רֵאִינוּ רַעֲהוּ:
תהלים צד ה	עֲמָךְ ה' יִדְכָּאוּ וְנַחֲלֶתְךָ יַעֲנֶנּוּ:
תהלים קלב א	שִׁיר הַמַּעֲלוֹת זְכוֹר ה' לְדָוִד אֶת כָּל עֲנֹתוֹ:

❖ פרק ג: מכילתא וחז"ל ❖

מכילתא דרבי ישמעאל

< לז > כל אלמנה ויתום לא תענון, אין לי אלא אלמנה ויתום שאר כל אדם מנין, ת"ל לא תענון דברי רבי ישמעאל, רבי עקיבא אומר אלמנה ויתום שדרכן לענות בהן דבר הכתוב²³.

אם ענה תענה, אחד עינוי מרובה ואחד עינוי מועט²⁴. דבר אחר [רבי אומר] אם ענה תענה, מגיד שאינו חייב עד שיענה וישנה²⁵. כבר היה רבי ישמעאל ורבי שמעון יוצאין ליהרג, אמר לו רבי שמעון לרבי ישמעאל רבי לבי יוצא שאיני יודע על מה אני נהרג, אמר לו רבי ישמעאל לרבי שמעון מימך לא בא אדם אצלך לדין או לשאלה ועכבתו עד שתהא גומע כוסך או עד שתהא נועל סנדלך או עד שתהא עוטף טליתך, ואמרה תורה אם ענה תענה, אחד עינוי מרובה ואחד עינוי מועט, ובדבר הזה אמר לו נחמתני רבי.

וכשנהרגו רבי שמעון ורבי ישמעאל אמר להם רבי עקיבא לתלמידיו, התקינו עצמכם לפורענות, שאלו טובה עתידה לבא בדורנו, מתחלה לא היו מקבלין אותה אלא רבי שמעון ורבי ישמעאל, אלא גלוי וידוע לפני מי שאמר והיה העולם, שפורענות גדולה עתידה לבא בדורינו וסילק אלו מבינותינו, לקיים מה שנאמר (ישעיה נז א) הצדיק אבד ואין איש שם על לב ואנשי חסד נאספים ואין מבין, ואומר (שם ב ג) יבא שלום ינוחו על משכבותם הולך נכוחו, ולבסוף ואתם קרבו הנה בני עוננה זרע מנאף ותזנה.

כי אם צעק יצעק אלי שמוע אשמע צעקתו, יכול כל זמן שהוא צועק אני שומע ואם אינו צועק איני שומע, ת"ל שמוע אשמע [צעקתו], מכל מקום הא מה ת"ל כי אם צעוק יצעק אלי, אלא ממהר אני ליפרע על ידי שהוא צועק יותר ממי שאינו צועק²⁶.

והלא דברים קל וחומר אם כשהיחיד צועק על היחיד שמוע אשמע צעקתו, כשהרבים צועקים על אחת כמה וכמה, ומה אם מדת פורענות מעוטה כשיחיד צועק על הרבים כך, מדה טובה ורבים מתפללים על היחיד על אחת כמה וכמה.

23. מכילתא: בענין מחלוקת ר' ישמעאל ור"ע עיין לעיל ברש"י עה"ת בהערה, ובמפרשי המכילתא בסמוך, והשווה עם מכילתא דרשב"י בסמוך שסותם דה"ה בכל אדם כר"י, ובדברי אחרונים דכוונת ר"י הוא כל אדם אומלל (מלבי"ם, יד הקטנה ועוד) == ==

24. שדרכן ליענות: עיין ביאור חדש בדינא דחיי >?< ?? ומש"כ עליו בשבות יהודה >? ==

25. : ב"בית המלך" דעות פ"ו (בוי"ם, עמ' 106) מפרש דאינו חייב מיתה (חרון אף) רק כשחוזר ומענה עיי"ש

26. : עי' תוס' ב"ק צג. ד"ה אחד הצועק >?< בשם ספרי, וע"ש ברש"י >?< שצ"ל מכילתא, ועוד מה שהביא מגריסת ילקוט שמעוני.

וחרה אפי, ר' ישמעאל אומר נאמר כאן חרון אף ונאמר להלן חרון אף, מה להלן עצירת גשמים וגלות [שנאמר (דברים יא יז) וחרה אף ה' בכם ועצר את השמים ואבדתם מהרה מעל הארץ], אף כאן עצירת גשמים וגלות, ומה כאן חרב אף להלן חרב.

והיו נשיכם אלמנות ובניכם יתומים, ממשמע שנאמר והרגתי אתכם בחרב, איני יודע שנשיכם אלמנות ובניכם יתומים ומה ת"ל והיו נשיכם אלמנות ובניכם יתומים, אלא אלמנות ולא אלמנות כענין שנאמר (שמ"ב כ ג) ותהיין צרורות עד יום מותן אלמנות חיות, ובניכם יתומים ולא יתומין ממש, אלא שאין בית דין מניחין אותם למכור בנכסי אביהן בחזקת שהן קיימין,

והרי דברים קל וחומר, ומה אם כשלא תענון את הדין לא יהיו נשיכם אלמנות ובניכם יתומים, כשתעשון את הדין על אחת כמה וכמה, וכן הוא אומר (זכריה ז ט) משפט אמת שפטו, ואומר (שם) אמת ומשפט שלום שפטו בשעריכם, ואומר (ישעיה נו א) כה אמר ה' שמרו משפט ועשו צדקה כי קרובה ישועתי לבא, על אחת כמה וכמה שאין נשיכם אלמנות ובניכם יתומים,

וכן הוא אומר (דברים ו ב) למען תירא את ה' אלהיך לשמור וגו', ואומר ולמדתם אותם את בניכם, ואומר למען ירבו ימיכם, ואומר (ישעיה סה כב) כי כימי העץ ימי עמי, ואומר (שם סה כג) לא יגעו לריק ולא ילדו לבהלה כי זרע ברוכי ה' המה וצאצאיהם אתם, ואומר (שם מח יט) ויהי כחול זרעך וצאצאי מיעיך כמעותיו, [ואומר (דברים ה כו) מי יתן והיה לבבם זה להם וגו'], ואומר (ישעיה סו כב) כי כאשר השמים החדשים והארץ החדשה וגו', ואומר (שם נט כ) ובא לציון גואל ולשבי פשע ביעקב נאם ה', ואומר ואני זאת בריתי אותם אמר ה' רוחי אשר עליך וגו', על אחת כמה וכמה שתאריכון ימים בעולם הזה ותראו לכם בנים ובני בנים ותזכו לחיי העולם הבא. סליק.

< ח > **זית רענן:** [למגן אברהם]: ת"ל לא תענון, פירוש דהוה ליה לומר לא תענון אלמנה ויתום, ומדכתיב לא תענון לבסוף, משמע לא תענון כל אדם²⁷.

< ט > **זה ינחמנו:** כל אלמנה וכו', ת"ל לא תענון ולא כתיב לא תענה, לרבות אפילו שאר אדם, והגור אריה מפרש דהו"ל לומר לא תענון יתום ואלמנה דהוה כמו כלל ופרט, לא תענון כלל אלמנה ויתום פרט ואין בכלל אלא מה שבפרט, אבל עכשיו דכתיב לא תענון בסוף הוי פרט וכלל ומרבה הכל.

רבי עקיבא אומר לא הזהירה תורה אלא על יתום ואלמנה לפי שדרך העולם לענם הואיל שאין להם מושיעים. לישנא אחרינא: ר' ישמעאל אומר אין צריך ריבוי לרבות שאר אדם דמאי שנא כשם שמוזהר על יתום ואלמנה כך הוזהר על כל אדם, והא דכתיב יתום ואלמנה לאו דוקא הוא אלא שדיבר הכתוב בהווה שדרך לענות ליתום ואלמנה הואיל שהם תשושי כח ולעולם האזהרה על כל אדם.

< ט > **שבות יהודה:** ת"ל לא תענון, פירש הרב זית רענן דנ"ל מדלא כתיב לא תענון כל אלמנה ויתום ע"ש... ברם צ"ע... לכן נראה דרבי עקיבא לא פליג אדרי' ישמעאל אלא שבא אחריו למלאות את דבריו ועיין לקמן רפ"כ גבי ובשר בשדה.

27. זית רענן: פירוש, דהוי כמו פרט וכלל ומרבה כל אדם, הר אפרים כאן, וכ"כ גור אריה עה"ת ועוד.

מלבי"ם: סי' קעט: כל אלמנה ויתום לא תענון, ר' ישמעאל ס"ל שאלמנה ויתום בא לדוגמא, ר"ל כל החלשים והנדכאים כמו אלמנה ויתום, ור' עיקבא ס"ל שאלמנה ויתום דוקא, ורש"י ז"ל בפירושו תפס השיטת ר' ישמעאל, והרמב"ם (פ"ו דעות) פסק כרבי עקיבא.

ומבואר שר' ישמעאל כשיטתיה שס"ל שלפעמים תפס הכתוב דבר אחד לדוגמא כמ"ש במכילתא משפטים בג' מקומות הלכה עוקבת מקרא, במרצע בתער ובספר, ר"ל שבא הכתוב לדוגמא, וה"ה פה תפס דוגמא אלמנה ויתום שהם החלשים על פי הרוב. ויתר התנאים ור"ע מכללם לא פירשו כן וחפשו בכל אלו המקומות לדרוש בכלל ופרט או רבוי ומעוט, וס"ל דהכתוב דוקא, וה"ה בכאן אמר שהכתוב לא דבר רק באלמנה ויתום,

ומ"ש באלמנה ויתום דרכן לענות ור"ל אף אלמנתו של מלך כמ"ש הרמב"ם אחרי שרוכן דרכן לענות, ועל זה אמר כל אלמנה, וס"ל דלא דרשינן טעמא דקרא. ור' ישמעאל יסבור כר"ש גבי חובל בגד אלמנה דדרשינן טעמא דקרא ואין חילוק בין אלמנה ויתום ובין כל אדם שהוא נדכה ונענה כמוהם, ולדידיה ר"ל שלא בא הצווי על אלמנתו של מלך.

ומה שאמר לר' ישמעאל שאר כל אדם מנין ת"ל לא תענון, י"ל שדייק ממה שבא בלשון רבים והול"ל לא תענה שכל הפרשה דבר בלשון יחיד, שהלשון מורה שמזהיר את הבית דין והצבור שישגיחו על זה שהם אביהם של יתום ודין אלמנות וצריכין להשגיח על זה, ומצד זה תפס אלמנה ויתום, כי בשאר כל אדם אין האזהרה על הבית דין רק על כל יחיד שלא יענה את חבירו.

ומ"ש אם ענה תענה אחד ענוי מרובה ואחד ענוי מועט, התבאר אצלנו שכפל המקור על הפעל מציין שבכל אופן שיעשה הפעל, ודעת הת"ק שמציין שבכל אופן שיענה אף ענוי מועט, ודעת רבי שמציין שיענה וישנה, וכבר הבאתי דוגמא לזה בפרשת בא על פסוק ובשל מבושל, וכפי הנראה לר"י שסובר שהוא שם הדוגמא, והוא כולל כל אדם, כן כולל כל עינוי, ולדידיה מילת 'כל' ר"ל כל מיני החלשים הדומים כיתום ואלמנה, לא תענון אף ענוי כל שהוא.

ותראה מהמעשה שהביא שר' ישמעאל אמר לר' שמעון מימין בא אצלך אדם לדין וכו', והוא דעת ר' ישמעאל [בפרט להאומרים שבעל פלוגתא דפה הוא ר' ישמעאל הנהרג], שהצווי הוא בכל אדם ובכל עינוי אף ענוי מועט, וז"ש אמרה תורה אם ענה תענה אחד ענוי מרובה ואחד ענוי מועט, ור"ע לשיטתו שאינו מדבר רק ביתום ואלמנה ורק כשיענה וישנה, לא קבל סברא זו ואמר לתלמידיו התקינו עצמכם לפורענות, ואמר שסלק את הצדיקים האלה שלא יראו בצרות העתידות לבוא.

סי' קפ: כי אם צעק יצעק, פירש הרמב"ן שמילת 'כי' בא פה כמילת 'אלא', כמו ושמה לא ישוב כי אם הרוה את הארץ (ישעיה נז), ור"ל לא יעשה דבר אחר רק זה, וכן פה ר"ל שרק אם יצעק אלי אינו צריך לדבר אחר כלל כי אני אושיענו, ובזה הוא נעזר יותר מכל אדם כי בצעקתו לבד נושע הוא מהאל המושיע, אולם מ"ש שמוע אשמע כפל המקור על הפעל מורה שישמע בכל אופן אף שלא יצעק אלי, רק יצעק צעקת שבר ישמע ה', ומ"ש צעק יצעק אלי, שבזה ימהר לנקום נקמתו יותר ממי שאינו צועק, ושיעורו אם ענה תענה אותו שמוע אשמע צעקתו, בכל אופן, ואם יצעק אלי שמוע אשמע במהירות יותר. ובנוסח המכילתא נדפס בטעות והנוסחא שהבאתי הוא נוסחת הילקוט.

הר אפרים: שדרכן לענות בהן, משמע דר"ע לאיפלוגי עליה דר' ישמעאל אתי וס"ל דאלמנה ויתום דוקא נקט קרא, והרמב"ם בפ"ו מהל' דעות ה"י שכתב חייב אדם להזהר ביתומים ואלמנות מפני שנפשו שפלה וכו', דמבואר דעתו דאלמנה ויתום דוקא ולא שאר כל אדם, הוא משום דפסק כר"ע, ובפרש"י עה"ת שכתב כל אלמנה ויתום

לא תענון הוא הדין לכל אדם אלא שדבר הכתוב בהווה לפי שהם תשושי כח ודבר מצוי לענותם, דמייתי דברי שניהם כאחד, צ"ל דס"ל לרשב"י דלא פליגי ר"י ור"ע אלא במשמעות דורשין וכו"ע ס"ל דהוא הדין כל אדם.

עיונים: בדברי המכילתא ומחלוקת ר"י ור"ע: = רשב"י בפסוק ובמפרשי רשב"י גור אריה ועוד, דינא דחיי, ר"י קונקי, משנת חכמים, מגילת ספר, יד הקטנה, ר"י פערלא, ואולי מפרשי התורה ??

מכילתא דרשב"י

❖ ע"פ נוסח רנ"י אפשטיין על פי כת"י, [ובנוסח רד"צ הופמן יש הוספה עיין בפנים]

< מנ >

אלמנה ויתום, אין לי אלא אלמנה ויתום מנין לרבות כל אדם ת"ל כל לא תענון, אם כן למה נאמר אלמנה ויתום, ממהר אני ליפרע על ידי אלמנה ויתום יתר מכל אדם, שהאשה קובלת לבעלה, בן קובל לאביו, אבל אלו אין להן מי שיקבלו לו אלא לי בלבד. [כאן נוסף בנוסח רד"צ הופמן ע"פ מדרש הגדול:] דבר אחר, כל אלמנה אפילו אלמנתו של מלך, ויתום, אחד יתום מאב ואחד יתום מאב ועד אימתי נקראין יתומין עד שיעמדו לעצמן.

לא תענון, מכלל שנאמר אם ענה תענה אותו יכול לא יהא חייב עד שיענה ויענה, ת"ל לא תענון אפילו עינוי אחד, אם כן למה נאמר אם ענה תענה אותו לחייב על כל עינוי [ועינוי]. [רד"צ הופמן הוסיף:] אחד המענה גופן במלאכה או לבן בדברים, או יכול אפילו ללמדן תורה וללמדן אומנות ת"ל תענה.

כי אם צעק יצעק אלי, יכול לא יהא חייב עד שיצעק ויצעק, ת"ל צעקתו אפילו צעקה אחת, אם כן למה נאמר כי אם צעק יצעק לחייב על כל צעקה וצעקה, שמוע אשמע צעקתו, לא כשם שאני שומע [מזה] אני שומע מזה. סליק פסקא:

וחרה אפי, נאמר כאן חרון אף ונאמר להלן חרון אף (דברים יא יז), מה חרון אף האמור כאן חרב אף להלן חרב, מה חרון אף האמור להלן עצירת גשמים וגלות אף חרון אף האמור כן עצירת גשמים וגלות. והרגתי אתכם בחרב, וכי המקום הורג אותן אלא מביא עליהן מי שהורג אותם בחרב.

והיו נשיכם אלמנות ובניכם יתומים, וכי אין אנו יודעין שכשיהרגם בחרב נשיהן אלמנות ובניהם יתומים, אלא נשיהן יושבות ומשמרות בשביין ואינן יכולין להינשא, ובניהם יתומים שהיו יושבין ומשמרין בשביין ואינן יכולין לירד לנחלה.

ד"א, אם מענים אתם את הדין לסוף נשיהם מתענות בבתי דינין אחרים ובניהם מתענין בבתי דינין אחרים.

אבה יודן איש צידן אומר משום רבן גמליאל מנין שלא יאמר אדם איני כדאי שאתפלל על בית המקדש ועל ארץ ישראל, ת"ל שמע אשמע צעקתו, וכי אי זו מדה מרובה מדת הטוב או מדת פורענות הוי אומר מדת הטוב מרובה, ומה פורענות מועטת היחיד מתפלל והמקום שומע תפלתו מדת הטוב מרובה דין הוא שהיחיד מתפלל והמקום שומע את תפלתו. סליק פסקא:

פסיקתא זוטרתיא

< מד > לקח טוב: כל אלמנה ויתום לא תענון, רבה הכתוב נו"ן יתירה, אפילו שאר אדם דברי ר' ישמעאל, ר' עקיבא אומר כל אלמנה ויתום שדרכן להיענות במ דבר הכתוב, זה שאמרו רז"ל (שבת יא.) תחת ארי ולא תחת כנעני, תחת כנעני ולא תחת חבר, תחת חבר ולא תחת תלמיד חכם, תחת תלמיד חכם ולא תחת יתום ואלמנה, מפני שדמעתן מצויה:

אחד עינוי מרובה ואחד עינוי מועטת, וכבר היה ר"ש ור' ישמעאל יוצאין ליהרג... והתורה אמרה אם ענה תענה אותו אחד עינוי מרובה ואחד עינוי מועטת...

אבות דרבי נתן

< מה > נוסחא ב פרק מא: חרב בא לעולם על עוות הדין ועל עינוי הדין: מעשה ברבן שמעון בן גמליאל ורבי ישמעאל שהיו יוצאים ליהרג. והיה רבי שמעון בן גמליאל בוכה. א"ל רבי שמעון רבי מה אתה בוכה והלא [בשתי] פסיעות אתה נתון בצד אבותיך. א"ל וכי תעלה על דעתך שאני בוכה שלא הייתי עוד קטמון שנים. א"ל והרי הוא אומר (קהלת ה יא) מתוקה שנת העובד אם מעט ואם הרבה יאכל, א"ל ולא אבכה שאני יוצא ליהרג כעובד ע"ז וכמגלי עריות וכשופכי דמים וכמחללי שבתות. א"ל רבי ישמעאל על חנם מימין לא באת אשה לשאול לך על נדתה והאיש על נדרו והיית יישן או [סועד] או שמא לא היתה שעה פנויה או שמא לא הניחו השמש ליכנס. א"ל בין ישן בין [סועד] [מצווה] היה השמש כל אדם בל ימנע מלהכנס. א"ל ולא על חנם. [א"ל] פעם אחת הייתי יושב ובני אדם עומדין עלי [וגם לבי עלי]. א"ל כדיי אנו שאנו יוצאין ליהרג...

מסכת שמחות

< מו > פרק ח הלכה ח: וכשנאחזו רבן שמעון ורבי ישמעאל וגזרו עליהן שיהרגו היה רבי ישמעאל בוכה, ואמר לו רבן שמעון ברבי בשתי פסיעות אתה נתון בחיקן של צדיקים ואתה בוכה, אמר לו וכי בוכה אני על שאנו נהרגין, בוכה אני על שאנו נהרגין כשופכי דמים וכמחללי שבתות, אמר לו שמא בסעודה היית יושב או ישן היית ובאתה אשה לשאול על נדתה ועל טומאתה ועל טהרתה ואמר לה השמש שהיית ישן, והתורה אמרה אם ענה תענה אותו, ומה כתיב אחריו וחרה אפי והרגתי אתכם בחרב. ויש אומרים רבן שמעון היה בוכה, ורבי ישמעאל אמר לו כדברים הללו.

וכשנהרגו רבן שמעון ורבי ישמעאל באה שמועה אצל רבי עקיבא ואצל רבי יהודה בן בבא, עמדו וחגרו מתניהם שקים וקרעו את בגדיהם, ואמרו אחינו ישראל שמעונו אילו טובה היתה באה לעולם תחילה לא היו מקבלין אלא רבי שמעון ורבי ישמעאל, ועכשיו גלוי היה לפני מי שאמר והיה העולם שלסוף פורעניות גדולות עתידות לבוא לעולם, ולפיכך נסתלקו אלו מן העולם, הצדיק אבד ואין איש שם על לב, יבוא שלום ינוחו על משכבותם הולך נכוחו.

שמות רבה

פרשה ל: למה אהב אלהים יתומים ואלמנות... אלא שאין עיניהם תלויות אלא
בו...==לבדוק ולהשלים==

בבא קמא צג.

אוי לו לצועק יותר מן הנצעק / מוסר דינו לשמים

< מז > אמר רב חנן המוסר דין על חבירו הוא נענש תחילה שנאמר (בראשית טז) ותאמר שרי אל אברם חמסי עליך, וכתוב (בראשית כג) ויבא אברהם לספוד לשרה ולבכותה, והני מילי דאית ליה דינא בארעא.

אמר רבי יצחק אוי לו לצועק יותר מן הנצעק, תניא נמי הכי אחד הצועק ואחד הנצעק במשמע אלא שממהרין לצועק יותר מן הנצעק.

ואמר רבי יצחק לעולם אל תהי קללת הדיוט קלה בעיניך שהרי אבימלך קלל את שרה ונתקיים בזרעה שנאמר (בראשית כ) הנה הוא לך כסות עינים, אמר לה הואיל וכסית ממני ולא גילית שהוא אישך וגרמת אלי הצער הזה יהי רצון שיהו לך בני כסויי עינים, ונתקיים בזרעה דכתיב (בראשית כז) ויהי כי זקן יצחק ותכהין עיניו מראות, אמר רבי אבהו לעולם יהא אדם מן הנרדפין ולא מן הרודפין שאין לך נרדף בעופות יותר מתורים ובני יונה והכשירן הכתוב לגבי מזבח.

ראש השנה טז: ואמר רב יצחק ג' דברים מזכירין עונותיו של אדם ואלו הן קיר נטוין ועיון תפילה ומוסר דין על חבירו, דא"ר [חנן] כל המוסר דין על חבירו הוא נענש תחילה שנאמר ותאמר שרי... וכתוב ויבא אברהם...

< מח > **רש"י:** בבא קמא: אחד הצועק ואחד הנצעק במשמע, וחרה אפי והרגתי אתכם (שמות כב), שנים במשמע. אלא שממהרין מן הצועק תחילה, כדאשכחן בשרה.

רש"י: ראש השנה: מוסר דין, כמו ישפוט ה' ביני ובינך (בראשית טז), אומרים כלום ראוי הוא שיענש חבירו על ידו. ויבא אברהם וגו', הוא קבר אותה.

< מט > **תוספות:** ב"ק: דאיכא דיינא בארעא²⁸, ובימי שרה היה ב"ד של שם קיים.

אחד הצועק ואחד הנצעק, אומר רבינו שמואל דבסיפרי מתני²⁹ בענין אחר: 'אחד הצועק ואחד שאין צועק במשמע', פירוש בין אותו שהעני צועק עליו בין אותו שאין העני צועק עליו שניהם נענשים עליו מסתברא כיון שאין³⁰ מחזיר עבוטו זה כמו זה, אלא להכי כתיב שמוע אשמע (את) צעקתו וחרה אפי, שממהרין לצועק יותר ממי שאינו צועק, ולפי גירסא זו לא נפק משרה כמו שפירש בקונטרס לפי גירסת הספרים.

תוספות: ר"ה: ד"ה ועיון תפילה... (בסוף דבריו) כל הני ג' דברים שבוטח בזכותו ועובר, ומוסר דין על חבירו שבוטח בזכותו שיענש חבירו על ידו.

28. תוס': עיין לקמן מהר"ץ חיות.

29. עיין לקמן רש"ש.

30. עיין לשון תוספות רבינו פרץ: ...נענשים עליהם מסברא כיון שזה (מוזיק) [מחזיק] כמו זה שאין מחזיר לו עבוטו, אלא להכי... =וצריך כאן הסבר ==?

תוספות: גיטין ז. ד"ה השכם: ...אע"ג דאמר בב"ק ?? המוסר דינו לשמים הוא נענש תחילה, הא אמר הני מילי דאית ליה דינא... אי נמי השכם עליהם לבית המדרש לעסוק בתורה.

< ג > **רבינו יהונתן מלוניל:** ב"ק: המוסר דין על חברו צועק להקדוש ברוך הוא שיקח נקמתו ממנו על שגזלו, הוא נענש תחילה, דמוטב היה לו להביאנו לפני בית דין של מטה ויגבה ממנו ממון משימסרנו ביד [קונן] (עונן) שלא ישאיר לו שורש וענף, לפי שמתחבר זה עם שאר עונותיו וראוי שיענש הן במוות הן בשרושי, וכשם שאינו מתמלא רחמים על חברו אלא נעשה עליו אכזרי גם כן מזכיר לו הקדוש ברוך הוא עונותיו ומענישו. שטמ"ק בשם ה"ר יהונתן ז"ל

< נא > **רמ"ה:** והני מילי דאית ליה דינא באתריה ולא אזיל קביל מניה, אבל לית ליה דינא באתריה אי נמי אית ליה ואזל ולא אהני ליה, אין המוסר דין נענש כלל דמאי אית ליה למעבד. שטמ"ק בשם הרמ"ה ז"ל בפרטיו

< נב > **חידושי הראב"ד:** אחד הצועק ואחד הנצעק במשמע, דכתיב כי אם צעוק יצעק אלי שמוע אשמע צעקתו וחרה אפי והרגתי אתכם בחרב, על הצועק ועל הנצעק קאמר, אלא שממהרין לצועק, כלומר על ידי הצעקה ממהרין עליהם הפורעניות, והאי דקאמר יותר מן הנצעק כלומר יותר משלא היה צועק עליו אף על פי שמענה את חברו.

ונראה לי דלא גרסינן ליה בברייתא³¹, והאי דקאמר רבי יצחק אוי לצועק יותר מן הנצעק מפני ששניהם לוקין על ידי הצעקה והוא לא נושע נמצא עומד בעניו וגם הוא לוקה עם חבירו³², שלא אמר הכתוב והושעתי אותו ואם לא היה צועק וסובל או שהיה מבקש רחמים מלפני המקום שיושיעו מיד המציקין אותו אז היה מושיעו ולא היה לוקה עם חברו. ראב"ד כ"י (ר"ש אטלס), ושטמ"ק בשם הראב"ד ז"ל.

< נג > **רא"ש:** שם: א"ר יצחק אוי לו לצועק יותר מן הנצעק, כדחזינן בשרה. [=עיי' לעיל בדברי פירוש הרא"ש על התורה <?>]

< נד > **מאירי:** כל המוסר דין על חברו והוא שצועק עליו להקב"ה שיקח נקמתו ממנו על שגזלו ויש לו דין בעיר שאם יודיע לו הענין יעשה לו כפי הראוי, וזה מתכוין להענישו ביותר ראוי הוא ליענש תחלה על עונותיו, והוא שאמרו אוי לו לצועק יותר מן הנצעק, וכן אמרו אחד הצועק ואחד הנצעק במשמע, ר"ל במשמע של וחרה אפי והרגתי אתכם, אלא שממהרין לצועק יותר מן הנצעק ר"ל שממהרין ליפרע מן הצועק וגדולי המפרשים פרשוהו בענין אחר.

ובמסכת שבת אמרו שכל שחברו נענש על ידו אין מכניסין אותו במחיצתו של הקב"ה, ודוקא בדרך שהיה אפשר לו על ידי בית דין ליטול ממנו את דינו והוא מתכוין להענישו הא אם לא כיון לכך ונשתלח הרשע ביד פשעו אין לו דמים כלל ומ"מ יהא אדם מן הנרדפים ולא מן הרודפים דרך צחות אמרו אין לך מרודפים יותר מתורים ובני יונה והם הם שהוכשרו למזבח:

31. ראב"ד: לפי דעת רבינו נוסח הברייתא הוא: אחד הצועק ואחד הנצעק במשמע, והמילים: 'אלא שממהרין לצועק יותר מן הנצעק' אינם ממקור הברייתא ונראה שהדברים נוספו אח"כ על פי דברי רב חנן; דברי המגיד ומו"ל של חידושי הראב"ד ב"ק מכ"י, הרב שמואל אטלס.

32. עד כאן בנוסח כת"י הראב"ד והשאר מתוך דבריו בשטמ"ק.

- < נה > **חידושי הר"ן:** [על הרי"ף ר"ה טז]: ומוסר דין על חבירו... ואמרינן התם בפרק החובל דלא אמרן אלא דאית ליה דיינא בארעיה דהוה ליה למיזל קמי דיינא מקמיה דלימא לקודשא בריך הוא אבל ליכא דיינא בארעיה לית לן בה, ושרה נמי להכי איענשה משום דהוה לה דיינא והוה לה למיזל קמיה דהיינו בית דינו של שם, אי נמי הוה ליה למימר לאברהם מקמי הכי דאע"ג דליכא דיינא מיבעיא ליה למימר להווא פלניא מקמי דלישויה להקב"ה דיינא עליה³³.
- < נו > **תורת חיים:** ב"ק: אחד הצועק ואחד הנצעק במשמע, פירש"י ז"ל וחרה אפי והרגתי אתכם שנים במשמע, ותימה דהא האי קרא גבי אלמנה ויתום כתיב... וא"כ על כרחך לאו אצועק קאי דגבי אלמנה ויתום לא שייך למימר והיו נשיכם אלמנות ובניכם יתומים, ועוד קשה דהא נצעק פשיט טפי מן הצועק דפשטא דקרא בנצעק איירי וא"כ איפכא מיבעי ליה אחד הנצעק ואחד הצועק במשמע, ועוד תימה דקאמר 'אלא' שממהרין לצועק, וממהרין לצועק מיבעי ליה דלשון 'אלא' משמע דאתי למימר דצועק אינו נענש כל כך כמו נצעק ואדרבא הוא נענש טפי ממנו. עיין פני יהושע בסמוך.
- אבל לגירסת התוספות לא קשה מידי, מיהו מה שכתבו התוס' דלהכי כתיב שמוע אשמע את צעקתו וחרה אפי שממהרין וכו', הוא תמוה דהא קרא לאו גבי השבת העבוט כתיב אלא גבי אלמנה ויתום, ושמא טעות סופר הוא וצריך להיות דלהכי כתיב והיה כי יצעק אלי ושמעתי שממהרין וכו'.
- < נז > **פני יהושע:** ב"ק: בפרש"י בד"ה אחד הצועק כו' וחרה אפילו והרגתי אתכם שנים במשמע, ואע"ג דרישא דקרא כל אלמנה ויתום לא תענון וא"כ שהם הצועקים לא שייך בהו סיפא דקרא והיו בניכם יתומים ונשותיכם אלמנות, וכן הקשה התורת חיים, אלא דבאמת יתום ואלמנה דקרא לאו דוקא והוא הדין לכל אדם אלא שדיבר בהווה וכמו שפירש רש"י בחומש, והוא מוכרח מדכתיב אם ענה תענה אותו ולא כתיב אותה או אותם, וכן צעק יצעק בלשון יחיד ולשון זכר, אלא דקאי על כל ישראל וק"ל.
- < נח > **משך חכמה:** דברים כד טו: ביומו תתן שכרו... ולא יקרא עליך אל ה' והיה בך חטא, יכול אם קרא עליך יהיה בך חטא ואם לא קרא עליך לא יהיה חטא ת"ל והיה בך חטא מ"מ כו', (ספרי קמו). פירוש, דבכל מקום דכתיב 'בך' דריש (לעיל בספרי פרשה קכ) ולא באחרים, וכמו וכי יהיה בך איש לא טהור, וכאן אמרו בב"ק דף צ"ג כל המוסר דין על חבירו הוא נענש תחילה שנאמר אחד הצועק ואחד הנצעק כו', וכאן כתיב והיה בך חטא ולא בהקורא, היינו משום דהחטא בך מ"מ ונפרעין ממנו מכל מקום ואין הקורא סיבה שחבירו יהא נענש על ידו, לכן אין בהקורא חטא, וכן בסימן קי"ז (פרשת ראה קלח), יעו"ש, ודוקא היכא שע"י מסירת דינו נפרעין ממנו לזה הוא נענש תחילה, אבל לא בהנך שבין כך ובין כך בחבירו יש בו חטא, אבל שם בנצעק יש חטא בצועק משום שהעונש של וחרה אפי והרגתי כו' אין רק אם צועק, אבל בלא צעקה ישנו בשמוע אשמע, אבל לא בוחרה אפי. ודו"ק.
- * בדברי התוס' לעיל
- < נט > **סמ"ג:** מ"ע ע: לדון בנוקי אדם המזיק... ואסור לנחבל להיות אכזרי ולא ימחול... וגרסינן בפרק שואל (שבת קמט:): כל שחבירו נענש על ידו אין מכניסין אותו במחיצתו של הקב"ה שנאמר (משלי יז) גם ענוש לצדיק לא טוב וכתיב (תהלים ה) כי לא חפץ רשע אתה ולא יגורך רע, ואמרינן בפרק החובל (צג:): כל המוסר דין על חבירו הוא נענש תחילה אם יש דין בארץ שיוכל לבא לדין לפניו, ואמר רבי יצחק אוי לו לצועק יותר מן הנצעק,

33. חידושי הר"ן: דבריו מובאים כאן במהרש"א, ועיין לקמן מהר"ץ חיות ובהערה שם

ורבינו שמואל גורס אוי לו לצועק יותר ממי שאינו צועק, וכן הוא במכילתא... [הדברים נעתקו גם בהגהות מיימוניות חובל ומזיק ה י]

רש"ש: ב"ק: תוד"ה אחד פי' וכו', בין אותו שאין העני צועק וכו' מסברא כיון כו', ובילקוט משפטים מהמכילתא איתא יכול וכו' אם אינו צועק איני שומע ת"ל שמוע אשמע צעקתו מכל מקום, הא מה ת"ל וכו' ממהר וכו', אולם במכילתא שלפנינו לא יליף לה מקרא אלא מסברא כמש"כ התוס', ונראה דטעות סופר בתוס' ותחת 'דבספרי' צ"ל 'דבמכילתא' וע"ש, אמנם גם בספרי פרשת ראה סי' קי"ז ובפרשת תצא סי' רעט איתא ג"כ להא לענין הלואת העני וכבישת שכר שכיר ויליף לה ג"כ מקרא דוהיה בך חטא מכל מקום.

מהר"ן חיות: ב"ק: תוס' ד"ה דאיכא דינא בארעא, נ"ב לפני תוס' ז"ל היתה גירסא זאת בגמרא, אולם הגירסא שלפנינו 'הני מילי דאית ליה דינא בארעא', ולא כתיב 'דייני'³⁴.

שבת יא. / זהירת ביתום ואלמנה

פב < ואמר רבא בר מחסיא אמר רב חמא בר גוריא אמר רב תחת ישמעאל ולא תחת נכרי, תחת נכרי ולא תחת חבר, תחת חבר ולא תחת תלמיד חכם, תחת תלמיד חכם ולא תחת יתום ואלמנה.

רש"י: תחת ישמעאל, לשמשו. ולא תחת נכרי, אדומים שהיו רשעים יותר. חבר, אומה מבני פרסיים. תלמיד חכם, אם יקניטו יענישנו, וכן יתום ואלמנה מפני שדמעתי מצויה [וענשן מרובה, חכמת מנוח].

חידושי הריטב"א: ולא תחת תלמידי חכמים, פי' לפי שאי אפשר ליזהר בכבודו ובמוראו כחובה ועונשו מצוי.

רבינו חננאל: תחת חבר ולא תחת תלמיד חכם, כלומר אין בו כח להציל מיד הרשעים בזרוע רמה וכ"ש יתום ואלמנה.

ספר הערוך: ערך חבר ב': א"ר תחת ישמעאל ולא תחת... תחת תלמיד חכם ולא תחת יתום ואלמנה... ותחת חבר ולא תחת תלמיד חכם שאע"פ שחבר מיצר הרבה יש לו אימת ממשלה והליסטים ופריצי העם יראים ממנו אבל תלמיד חכם לא כמפורש בערך אסי, ואעפ"כ תלמיד חכם טפי עדיף, ויש לו אימה מיתום ואלמנה.

ובערך אסי: ...לא תדור במתא דרישא אסי, פירוש אל תדור בעיר שראשיה ת"ח כמוך למה שתלמידי חכמים אין להם אימת ממשלה ומקום שהוא מנהיגו אפילו שועלים פורצים בו כי ההיא דאמר רב (שבת יא) תחת עכו"ם ולא תחת חבר תחת חבר ולא תחת תלמידי חכמים, וכי ההיא דת"ר (פסחים קיב) ז' דברים צוה ר"ע את בנו ואחד מהן אל תדור בעיר שראשיה תלמידי חכמים.

34. מהר"ן חיות: לפי זה נבין גם תירוץ הא"נ של הר"ן לעיל, דהו"ל לשרה לומר קודם לאברהם, והיינו דין בארעא, להשתדל קודם ליישב את הענין ביניהם לפני שצועקים להקב"ה, ולא דוקא ע"י בית דין.

פוטה מזו: / עינוי הדין

< פג > משרבו לוחשי לחישות בדין רבה חרון אף בישראל ונסתלקה השכינה משום שנאמר (תהלים פב) בקרב אלהים ישפוט.

רש"י: לוחשי לחישות, עורכי הדיינין ומתלחשים עם הדיינין לפתוח להם פתח בזכותו של זה ובחובתו של זה. רבה חרון אף, שעל הטיית המשפט חרון אף בא שנאמר אם ענה תענה אותו וגו' וחרה אפי.

זוהר הקדוש

< פד > **ויקרא דף כ.** ...וכד אשגח בצורת בעלמא וכפנא ודינא אתתקף על מסכני כדין בכאן וגעאן קמי מלכא... וכדין קודשא בריך הוא פקיד על מה אתיא כפנא לעלמא ווי לאינון חייביא דגרמי האי כד אתער מלכא לאשגחא בעלמא על קלא דמסכני, רחמנא לישזבן מנייהו ומעולביינו כדין כתיב שמוע אשמע צעקתו, שמוע אשמע תרי זמני, חד לאשגחא בקליהון וחד לאתפרעא מן אינון דגרמין לון האי, הה"ד ושמעתי כי חנון אני וחרה אפיל וגו'...

==חפר תרגום==

פרק ד: ראשונים ואחרונים

דברי הראשונים מוני המצוות והרמב"ם מובאים בפרק א עיי"ש

ספר חסידים: סימן תקמ"ד: המגדל יתומים ורואה בהם תרבות רעה ואומר יתומים הם האיך אכה אותם, יצא שכרו בהפסידו, ומה שכתוב (איוב כב ט) וזרועות יתומים ידוכא, וכתוב (שם לא כא) אם הניפותי על יתום ידי, זהו שמכה אותם על חנם אבל ליסרם כאשר ייסר איש את בנו מצוה להכותם כדי שלא ילכו בדרך רעים אבל לא לנקום כעסו עליהם. ואם אדם רואה שבניו חוטאים או שאר בני אדם לא ישא להם פנים שנאמר (דברים יג ט) לא תאבה לו ולא תשמע אליו וכתוב (שם לג ט) האומר לאביו ולאמו לא ראיתו וכתוב (תהלים טו ג) וחרפה לא נשא על קרובו פי' כמו (בראשית נ יז) שא נא פשע אחיך וכתוב (ש"ב ג כט) יחולו על ראש יואב ואל כל בית אביו וכתוב (ויקרא כ ה) [ושמתי אני את] פני באיש ההוא ובמשפחתו ותרגום ובסעודה, והקב"ה מחזיק לו טובה ושכרו גדול שיצא ונלחם עמו והוא נוצחו ואינו מחניף.

השוה עם פארמא תתתשטו עמ' 482

סימן תקפ"ז: אל יגדל אדם יתום רכיל כי אין לו זכות. ואל יניח בין תלמידיו רכיל כי לעולם לא יהא להם שלום מפני רכילותו. ולא יהיה לאדם שפחה ועבד רכילים.

בענין עינוי הדין והלימוד מפסוק אם ענה תענה וחרה וגו'

מחזור ויטרי: מס' אבות: פ"ה: על עינוי הדין: שמשא את דינו של אדם יום או יומיים. ודן לאחרים. והוא מתענה ומצטער בעצמו שמצפה ועומד ואף אינו יודע אם יתחייב אם לאו. ובכולו אנו למידין בכמה מדליקין מדכתב והבאתי נקמת נקם וגומ'. ואין ברית אלא תורה. שנאמר אם לא בריתי יומם ולילה. יען וביען במשפטי מאסו, ומה ששנינו במכילתי: אם ענה תענה אותו וגומ' וחרה אפי והרגתי אתכם בחרב, אם ענה תענה אחד עינוי מרובה ואחד עינוי מועט, וכבר היו יוצאין רשב"ג ור' ישמעאל בן אלישע כהן גדול ליהרג, אמר לו רשב"ג לר' ישמעאל רבי לבי יוצא שאין אני יודע למה נהרג אני, מוסף עליו במשנת ר' נתן שלבו היה מצטער מפני שדומה לעובד ע"ז ומחלל שבתות ושופך דמים ומגלה עריות, אמר לו ר' ישמעאל מימיך לא בא אדם לפניך לדין ושהיתו עד שתהא קושר כיסך או נועל סנדלך או עוטף טליתך, והתורה אמרה אם ענה תענה אתו, אחד עינוי מרובה ואחד עינוי מועט.

מגן אבות: לתשב"ץ, אבות ה יא: חרב בא לעולם על עינוי הדין, שיודעין אותו ומענין אותו לעכבו, כי כן הוא לשון התלמוד בסנהדרין (לה:): בפרק אחד דיני ממונות שלא לגמור דין חייבי מיתות בשבת שאם כן נמצאת מענה את דינו אם מעכבין אותו עד למחר. ועוות הדין... כולם בכלל 'אם ענה תענה אותו והרגתי אתכם בחרב', ובפרק כמה מדליקין (שבת לג.) נותנין פרועניות אחרות על עבירות אלו, ומביאים בזה מקרא מן התורה.

- < פה > **של"ה:** שער האותיות: אות ק' קדושה (טז)... כל אלמנה ויתום לא תענון, הכלל העינוי אף כשמדבר עמהם בקושי...

מפרשי סמ"ג

- < פט > **מהרש"ל:** סמ"ג ח: ואע"פ שפרש"י כו', פירוש וא"כ למה צריך 'כל' לרבות אלמנה של מלך וכו', ומשני שאתא לברית כרותה. א"נ אע"פ שרש"י פירש שהוא הדין בכל אדם אלא שדיבר הכתוב בהווה לפי שהן תשושי כח, אלמא שמדבר המקרא בתשושי כח דוקא, ולפי זה לא הזהיר המקרא באלמנת מלך שאינה מתשושי כח ע"כ. ומ"מ אני אומר כו', פירוש וחולק על רש"י, דמאחר שמצינו שהקב"ה כרת להם ברית יותר משאר בני אדם אלמא דתלוי באלמנו' ויתומי' ואפילו של מלך ולא בתשושי כח = שינוי גירסא בדפוס עיי"ש, ודו"ק. עושה כל צרכיו, פירוש כל עסקיו, וכן במיימוני (רמב"ם דעות פו ה"י). עיין לקמן ב מהרי קרמניץ ו"שבות יהודה".

- < ע > **ר"י קרמניץ:** ל"ת ח: אע"פ שפירש רבינו שלמה שהוא הדין לכל אדם אלא שדבר הכתוב בהווה וכו', ואם כן מה רבותא אמרתי שאפילו אלמנה של מלך ויתום של מלך, הרי הכתוב לאו דוקא והרי הוא הדין לכל אדם, מ"מ אומר אני שתפס אלמנה ויתום דוקא מפני הברית הכרותה להם, ולא שאר אדם, לכך אמרתי אפילו אלמנה של מלך ויתומים של מלך, ולכך סמך ללאו לא תוננו [בסמ"ג במצוה לפניו והוא האיסור לאנות עבד שברח] אפילו אונאת דברים של עבד אסור ק"ו שלא להונות הדברים יתום ואלמנה, אפילו כהוא מענה אותם ליישרם הדרך. אלא עושה צרכיו: ר"ל כל עסקיו. [השוה עם דברי מהרש"ל לעיל בסמוך]

- < עא > **מהר"ז זק:** מ"מ אני אומר שתפס אלמנה ויתום וכו', ונפקא מינה דלדברי רש"י בשעת תוכחה נוהג עמהם כשאר אדם.

- < עב > **דינא דחיי:** סמ"ג ל"ת ח: שלא לענות יתום ואלמנה וכו'. הרמב"ם ז"ל כאשר הולך ע"פ דרכו שהניח בשרש התשיעי שאין ראוי למנות שתי דברים הבאים בלאו א' לשתיים כיון דאין לכל א' מהן לאו מיוחד מנה אלמנה ויתום למצוה אחת. אבל על הרב המחבר ז"ל יש לי מקום עיון שמדבריו בהקדמתו נראה שראוי למנותן לשנים כפי סברתו שכתב בלאוין שי"ח שכל שהאיסורין מפורשים בפסוק והן שתי שמות כגון עמוני ומואבי, נא ומבושל, שאור ודבש, זג וחרצן, אתנן זונה ומחירי כלב, פצוע דכה וכרות שפכה, רחיים ורכב - ראוי למנותן לשתיים. ובמפתחות נראה שפוסח על שתי הסעיפים ולא ברירא ליה מילתא אם ראוי למנותן לשתיים או לא'. אבל בלאוין ק"פ הסכימה דעתו למנותן לא' שכתב על אונאת הגר והעבד והדעת מכרעת שהם ב' לאוין ולא נמנה כל אלמנה ויתום אל תענון כי אם בלאו א', ע"כ.

ותימה הוא אצלי מ"ש כל אלמנה ויתום לא תענון מעמוני ומואבי, ונא ומבושל, ושאור ודבש, זג וחרצן... שמנאן לשתיים כל א' וא' במקומו, ואלמנה ויתום לאחת.

ועוד שאפילו שיהיה דעתו כדעת הרמב"ם ז"ל שהלאו שבכללות לא ימנו פרטיו אלא א' מן הראוי בכאן שימנו בשתיים, שהרי חלקן הכתוב באמרו אם ענה תענה אותו, וכמו שהקשה הרמב"ן בספר השגותיו [??>] על דברי הרמב"ם ז"ל וצ"ע, והסמ"ק בלאוין פ"ד ופ"ה מנאן לשתי מצוות.

וראיתי בספר משמרת המצוות להחכם השלם אחי כתוב על דברי הרמב"ן ז"ל וז"ל: והדברים תמוהים אצלי שהרי הרמב"ן ז"ל בעצמו השיג על הרב ז"ל שמנה אוב וידעוני

לשתים לטעם שחלקם העונש והנפש אשר תפנה אל האובות ואל הידעונים, וכתב ואני חושב שודאי שהוא לאו שבכללות מאמרם בסנהדרין וכריתות לרבי יוחנן דחלוקה דמית לא שמה חלוקה והלכה כר"י ע"כ, הרי נראה דזולת חלוקה דלאו לא שלמה חלוקה וכו' הודה הוא עצמו א"כ מאי קשיא ליה ואיך אמר דימנו לשתים כיון שחלקם במילת אותו וקריינא דאגרתא איהו ליהוי פרונוקה, ע"כ דברי החכם השלם אחי ה"י. והן הן דברי הרשב"ץ ז"ל בספר זוהר הרקיע.

ואני מתפלל הפלא ופלא שתמהו על הרמב"ן ז"ל תמיהא גדולה שבגדולות ומי שיראה בספר השגותיו של הרמב"ן במצות ל"ת סי' ט' ורנ"ו יסתכל שהרמב"ן ז"ל נקי ובר מתמיהתו... [כאן נשמט דיון בנושא מנין המצוות] ולכן הדבר ברור כמ"ש אין לשנות, ולדעת הרמב"ם ז"ל נוכל לומר דאע"ג דס"ל....

מפני שנפשו וכו' עד כל אלמנה ויתום: מדברי הרמב"ם ז"ל בפ"ו מהלכות דעות, והוא מבואר מהכתוב שאמר כל אלמנה ויתום, אפילו אלמנתו ויתומיו של מלך.

ואע"פ שפירש רבינו שלמה שה"ה בכל אדם וכו': בפרשת משפטים, ולא ידעתי למה יחס זה לר' שלמה וברייטא ערוכה היא במכילתא דתניא כל אלמנה ויתום לא תענון אין לי אלא אלמנה ויתום שאר כל אדם מנין, ת"ל לא תענון, ר' עקיבא אומר כל אלמנה ויתום שדרכו לענות בהם דבר הכתוב, ע"כ. ובין ר' ישמעאל ובין ר"ע סוברים שה"ה לכל אדם אלא שר"י סובר שרובי כל אדם הוא מדכתיב לא תענון כלומר אעינוי קפיד קרא בין שיהיה אלמנה ויתום בין שיהיה שאר כל אדם, ור"ע סובר שאין צריך לרבות כל אדם מדכתיב לא תענון שמה שתפס הכתוב אלמנה ויתום מפני שדרכם ליענות, ותפס רש"י ז"ל דברי ר"ע מפני שהלכה כר"ע מחבירו.

ונ"ל שהרב המחבר ז"ל ורש"י ז"ל חלוקים הם בהבנת ר"ע, שרש"י מפרש שמש"כ רע"ק מפני שדרכם ליענות פירוש הוא מפני שדרכם של בני אדם לענותם בעינוי ומפרש ליענות מלשון עינוי, אבל הרב המחבר מפרש שמש"כ ר"ע מפני שדרכם ליענות הכוונה לומר שמה שתפס אלמנה ויתום מפי שדרכם ליענות מן השמים שכל זמן שהם צועקים הן נענין ומפרש ליענות מלשון עניה, ולכן כתב הרב המחבר ואע"פ שר' שלמה פירש וכו' אני אומר וכו', כלומר אע"פ שרש"י מפרש כך דברי המכילתא מ"מ אני אומר ומפרש בענין אחר, וכן מורה לשון הרב המחבר שאומר ואע"פ שפירש רבינו שלמה וכו' ואם הכוונה לומר שרש"י חידש דין זה היה לו לומר ואע"פ שכתב רש"י, אלא שאם אנו מדייקים זה מ"ש הרב המחבר מ"מ אני אומר וכו' אין לשון זה מכוון שהיה לו לומר מ"מ אני מפרש,

ופירוש דברי הרב המחבר כך הוא: אע"פ שפירש רש"י שה"ה בכל אדם אלא שדבר הכתוב בהווה לפי שהן תשושי כח, ומשמע שאזהרת המקרא לתשושי כח דוקא וכל שאינם תשושי כח כגון אלמנתו ויתומיו של מלך אינן בכלל, אני אומר שתפס אלמנה ויתום מפני הברית וכו' שהדבר תלוי באלמנה ויתום אפילו אלמנתו ויתומיו של מלך ולא בתשושי כח. א"י ה"ק אע"פ שפירש רש"י שה"ה לכל אדם והיה ראוי שנחשוב המצוה כדי שלא לענות כל אדם תשוש כח אומר אני דדוקא תפס אלמנה ויתום מפני הברית הכרותה להם ולפיכך תפסנו בלשון המצוה שלא לענות יתום ואלמנה³⁵.

בד"א בזמן שענה אותם לצורך עצמו, עד סוף המצוה: מדברי הרמב"ם ז"ל בפרק הזנוכר ודברים ברורים הם.

א' יתום מאב וא' יתום מאם נחשב יתום: דה"ק קרא כל אלמנה ויתום בכל גוונא שיהיה, לא תענון.

וכתב הרמב"ם בפרק הנזכר ואע"פ שאין לוקין על לאו זה הרי עונשו מפורש בתורה וחרא אפי והרגתי אתכם בחרב, ופירש בספר החינוך לפי שאין העינוי דבר מסויים כדי להלקות עליו כי לעולם יוכל המענה רשע לטעון בשקר כי מן הדין ענה או לטובתם והיית' שהוא בוחן לבבות תובע צערם וכו'.

מגילת ספר: סמ"ג לאוין ח': אפילו אלמנותיו של מלך, וכ"כ הרמב"ם פ"ו הל' דעות ולכאורה נ"ל טעמו דלענין משכון נמי שאמר הכתוב (??) לא תחבול בגד אלמנה לא מחלקינן בין עניה לעשירה דמ"ש בפ"ג הל' מלוה והסמ"ג לאוין קפ"ח, הה"ג הכא.

שם, מ"מ אני אומר שתפס אלמנה ויתום, לכאורה נראה לפי הפשט שהסמ"ג חולק על רש"י ז"ל לענין דינא וסובר דדוקא אלמנה ויתום תפס הכתוב שאין לענות אותם מפני הברית הכרותה להם אבל לשאר כל אדם לא הזהיר הכתוב שאין לענות אותם,

וקשה דהא תניא במכילתא אין לי אלא אלמנה ויתום שאר כל אדם מנין ת"ל לא תענון דברי ר' ישמעאל רע"ק אומר אלמנה ויתום שדרכן לענות בהם דבר הכתוב ע"ש, ולפי פשט הברייתא משמע דלענין דינא כ"ע מודו דה"ה לשאר כל אדם הזהיר הכתוב אלא משמעות (דורשין) איכא בינייהו דמר מפיק ליה מלא תענון ומר משמע ליה שדבר הכתוב בהווה שדרכן לענות בהן לפי שהן תוששי כח, אבל לאו דוקא נקט אלמנה ויתום אלא ה"ה לכל אדם, ורש"י תפס בלשונו כמשמעות ר' עקיבא דבעלמא קי"ל כותיה לגבי חבריה.

אך אמנם גם מדברי הרב ספר החינוך סי' ס"ה מוכח ונראה דדוקא באלמנה ויתום הוא דהזהיר הכתוב ולא בשאר כל אדם וכן מוכח ג"כ מדברי הרמב"ם ז"ל בספר מצות שלו מצות ל"ת רנ"ו.

והנה מבואר בסמ"ג דאלמנה ויתום נמנין בלאו א' וכמ"ש הרמב"ם וכמו שהאריך בשורש ט' ע"ש בזה, אך קשה דבהקדמת הלאוין כתב וז"ל: וגם בחשבון המצות חולקין עליו שהוא מונה אלמנה ויתום לא תענון בלאו א' כו', ובשם רש"י ז"ל ביארנו בסמ"ג ת"ת?? במצות שאור ודבש בל תקטירו שהם במנין שני לאוין ע"ש, ואף דלשם לא הזכיר לזה הלאו דאלמנה ויתום הנה כמו כן לא הזכיר הלאו דכרות שפכה ופצוע דכא ואפ"ה מנאן לב' לאוין, קי"ח קי"ט.

וראיתי שברמזים כתב שלא לענות אלמנה ושלא לענות יתום שנאמר כל אלמנה ויתום לא תענון, ומי שלבו נוקפו למנות בב' לאוין ימנה שלא לאונות עבד שברח וכו' עיי"ש, כנראה שהיה לבו נוקפו למנות בב' לאוין וחזר בו ממה שכתב בהקדמתו וגמר בדעתו למנותם בלאו א', אך קשה דמ"ש דבזה הלאו לבד לבו נוקפו ולא בשאר.

ואין לומר דזה הלאו משונה משאר הלאוין דמתחלה כותב הלא תעשה ואח"כ הענינים לא תעשה כך וכך והכא מתחילה מזכיר הענינים ואח"כ הלא תעשה והסדר הנכון היה לכתוב לא תענון כל אלמנה ויתום, הא ודאי ליתא, חדא דהרי מצינו כיוצא בו בסמוך מכשפה לא תחיה וכדומה לו, עוד יש אותו ואת בנו לא תשחטו, ותו דאדרבא בפר' שבועת הפקדון (??) תנן ר"א אומר עד שיאמר שבועה באחרונה ופרש"י אין לך בידי ולא לך ולא לך בשבועה דהשתא קיימא שבועה אכולהו ע"ש, כנראה דטפי עדיף כשמזכיר השבועה באחרונה דאז טפי מוכח דקאי אכולהו יותר ממה שהזכיר בתחילה, ומשמע דגם ת"ק לא פליג עליה דר"א אלא לאמר דאף אם הזכיר השבועה מתחילה נמי אכולהו קיימא אבל אה"ג דגם הוא מודה דגם אם אמרה השבועה באחרונה דאכולהו קיימא וכמ"ש ר"א והויא עדיפא מינה, וא"כ הכא שהזכיר גזרת הלאו באחרונה עדיף מן השאר דהשתא קיימא גזרת הלאו אכולהו כל א' בפני עצמו, וכן בירושלמי מוכח דת"ק לא פליג עליה דר"א בהא וגם הוא מודה דאם הזכיר השבועה באחרונה קיימא אכולהו, ואף ר"א לא אמר אלא דוקא עד שיוזכר שבועה ג"כ באחרונה דבעי תחילה וסוף יע"ש.

ועוד קשה טובא דהכא חלק אותו הכתוב ואמר כי אם ענה תענה אותו כי אם צעוק יצעק וגו' צעקתו, בלשון יחיד, ולא אמר בלשון רבים וכמו שפתח אלמנה ויתום, ובשלמא לר' יאשיא דבעי או לחלק אצטריך דסד"א דלא יתחייב בעינה אחד לבדו עד שיענה לשניהם, קמ"ל קרא דאם תענה אותו, א' לבדו ויצעק אשמע צעקתו, אלא לר' יונתן דקי"ל כותיה דאמ' משמע שניהם כאחד ומשמע כל א' בפני עצמו אמאי כתב אותו לחלק, ובכה"ג איתא בחולין פ' אותו ואת בנו יע"ש ובזבחים פ"ג דף קז. וע"ש בתוס' אלא בודאי דלהכי אצטריך דלא תימא דהם נמנים בלאו א' ואם ענה שניהם כאחד שאינו עובר אלא בלאו א' קמ"ל אם ענה תענה אותו דעל כל א' וא' עובר בלאו א' וצ"ע.

ושוב ראיתי שכן השיג עליו הרמב"ן ועיין מ"ש לאוין רנ"ו בס' מגילת אסתר ועיין בס' לב שמח מה שרצה ליישב ואינו נכון.

ותמהני על הרמב"ן דאמאי לא השיג בכמו כן על הרמב"ם במצות שאור ודבר דהתם נמי כמו כן חלקו באומרו לא תקטירו ממנו, ועיין בס' פרשת דרכים דף סו. והתימה רבתי על הסמ"ג שהוא בעצמו השתמש בהאי מיעוטא דממנו במצות שאור ודבש כמ"ש בלאוין שי"ח וחלק על הרמב"ם, וכעין זה איתא בזבחים פ"ג דף קז. וכאן לא השגיח על האי מיעוטא דאותו וחזר בו ממ"ש בהקדמתו והסכים בכאן בזה הלאו לדעת הרמב"ם ז"ל, ועיין בדינא דחיי שנדפס מחדש. [=מבוא בסמוך >?] ועיין גם בעיר הצדק לקמן]

ר"י קונקי: סמ"ג ל"ח ח: ואע"פ שפירש"י שה"ה לכל אדם אלא שדיבר הכתוב כו', < עד >

ומה שהביא רבינו דברי רש"י ז"ל ולא הביא דברי המכילתא (משפטים פ"ח) שאמרה שם אין [לי] אלא אלמנה ויתום שאר כל אדם מנין ת"ל לא תענון, רבי עקיבא אומר במי שדרכן ליענות דיבר הכתוב, הרי דרבי עקיבא סבירא ליה דלא דוקא הני דה"ה לכל אדם אלא שדיבר הכתוב בהווה, כונתו שהביא דברי רש"י היא לומר שאפילו שרש"י תופס [מילה מטושטשת בכה"ל] דברי ר"ע, הוא סובר כר"י דמרבא לכל אדם מלא תענון, דהוה ליה למכתב לא תענה אלמנה ויתום, ומדכתב לא תענון נדרש לפניו ובפני עצמו, וא"כ למה פרט קרא אלמנה ויתום, לזה פירש רבינו לפי שכל זמן שהם צועקים הם נענין.

ונפקא מינה לפי טעמא זה שצריך לזוהר בהם יותר מכל אדם, ולכן כתב רבינו לקמן נחשב יתום עד שיגדל, ואע"ג דאפילו לכל אדם נזהרנו שלא לענותו וזה לא גרע כשיגדל מכל אדם, נפקא מינה שאינו מוזהר עליו כשיגדל אלא כשאר כל אדם.

והתימא על הרמב"ם שלא כתב כן דהוא הדין לכל אדם, דהא בין לר"י בין לר"ע משמע דס"ל דהוא הדין לכל אדם. ובדוחק יש לומר דהוא ז"ל סובר דר"ע פליג על ר"י וס"ל דקרא לא מיירי אלא באלמנה ויתום דוקא, והא דקאמר במי שדרכו ליענות בהם דבר הכתוב, הכי פירושו, לא הזכירה אלא באותן שדרכן ליענות.

שבות יהודה: מכילתא שמות: [בפסוק לא תענון וגו']... כתב הסמ"ג לאוין ח: ואע"פ < עה >

שפירש"י דהוא הדין כל לכל אדם וכו' לפי שהם תשושי כח וכו' מ"מ אני אומר שתפס אלמנה ויתום מפני הברית הכרותה להם שכל זמן שצועקין נענין שנאמר וכו' ע"ש, ולשון מ"מ משמע דלא פליג אדרש"י בעיקר הדין אלא בטעם שתפס אלמנה ויתום, ברם צ"ע שדברי רש"י הן הן דברי רע"ק במכילתין, ושמא ס"ל לסמ"ג דה"ט ?? דר"י ורע"ק פליגי עליה ונותן טעם אחר ותפס הסמ"ג פרי"י [פירוש רבי ישמעאל] שקרוב הוא לפשוטו של מקרא, אבל רש"י ס"ל דלא פליגי וכדכתיבנא.

וראיתי להרב דינא דחיי שכתב שהסמ"ג מפרש שדרכן לענות ליענות מן השמים ע"ש, ולשון שדרכן אינו מחזור לפירושו. ומה שפירש דאיכא בינייהו אלמנתו של מלך ע"ש, וכן ראיתי למהרש"ל בביאורו שם שכתב כן ע"ש, אין נראה לי.

גם מש"כ דלרש"י נתפוס המצוה לכל אדם ולסמ"ג נתפוס המצוה לאלמנה ויתום ע"ש, לענ"ד גם לרש"י ראוי לתפוס המצוה באלמנה כדתפוס ליה קרא ולומר דה"ה לכל אדם, ותו דא"כ לא הו"ל לסמ"ג להביא רק מש"כ רש"י דה"ה לכל אדם ותו לא. לכן נראה לי שהסמ"ג מפרש דברי רע"ק שדרכן ליענות יותר מכל אדם בהן דיבר הכתוב להגזים בעונשן שכל זמן שצועקין נענין יותר מכל אדם בעונש חמור כזה מידה כנגד מידה, אבל שאר כל אדם שאין מקבלין כ"כ עינוי שלבם בריא עליהן אינן אלא בל"ת בעלמא, וה"ק הסמ"ג אע"פ שפירש"י שתפס אלמנה ויתום לפי שדבר מצוי לענותן וא"כ שאר כל אדם שוה להן בעונש, וגברא רבא אמר מילתא ולו שומעין מ"מ אני אומר דעתי.

עיר הצדק: סמ"ג ל"ח ח: הנה לדעת הסמ"ג וכ"כ הר"מ ז"ל דאלמנה ויתום נמנין < עו > ללא אחד מפני שכתובים במקרא אחד ולאן אחד, ועוד שהטעם שכתב בשם רש"י ושכתב הוא ז"ל שוה בשניהם יחד, אבל הרמב"ן השיג עליו בל"ת רנ"ו שאפילו לדעתו שבלאו שבכללות לא ימנו פרטיו אלא אחד, אבל כאן נאמר שהוא לאו פרטי וימנו ב', שהרי חלקן הכתוב באמרו אם ענה תענה אותו וזה מדרש חכמים בכמה מקומות כיו"ב עכ"ל.

ובמגילת אסתר השיב על זה שכל שלא הוציא רק אחד מהם עדיין הוא לאו שבכללות כמש"כ בלאו צ"ח ע"ש, ולפי מש"כ הכא שאני, ועוד יש לומר דדבר זה לא נאמר דהיכא דהוציא ופרט אחד מהם לבדו בא לומר דחלוקים הם, שלא אמרו רק בלאו שעונש שלו מלקות אמרינן דלחלק אתי לחייב על כל אחד ואחד, אבל כאן שאפילו עינה אותם במעשה אין בהם עונש בידי אדם מפני שהכתוב ביאר עונש המענה וחרה אפי וכו' וכנראה בהדיא מדברי רבינו סוף הל' דעות, לא נאמר דלחלק אתי כדי שימנו לשתי מצות, דמה לי אחד או שנים.

ובאמת גוף הדבר קשה בעיני דבחיוב מיתה בידי שמים לא ילקו, והרי אוכל תרומה בטומאה או זר האוכל תרומה, לוקה, אע"פ שמיתתו בידי שמים בלא התרו בו, וכן כל חייבי כריתות מבואר בש"ס ובר"מ דלוקין בהתרו בהם ובלא התרו בהם עונשם בידי שמים, ומנ"ל לומר באלו שהדין אינו כן דהמענן במעשה אינו לוקה, וצ"ע בעיני.

אח"כ מצאתי בספר "סדר משנה" להגאון המנוח מו"ה וואלף ז"ל באסקאוויץ שעמד ג"כ בזה, ולא העלה יישוב כלל וע"ש כי יש בדבריו כמה גמגומים, וע"ש במחלוקת הסמ"ג ורש"י שהביא דבמכילתא מבואר כדברי רש"י והאריך. ועיין גם במהרש"ל מש"כ במחלוקת רש"י והסמ"ג, וברמזי הסמ"ג הארוך בסימן ח' דחוכך בזה אי נמנה אלמנה ויתום ללאו אחד, ולא שאל להונות עבד שברח מחוצה לארץ לארץ יפול מן המנין, שלא באה התורה רק לגלות לנו שעבד הזה דינו כלל אדם מישראל לענין אונאה.

עד כאן מפרשי סמ"ג

משנת חכמים: הלכות דעות: ז': שלא לענות אלמנה ויתום: ואף בדיבור שלא ידבר < עז > עמם קשות, ואין צריך לומר שלא יכאיב גופם בעבודה, ויחוס על ממונם יותר מעל ממון עצמו, והעובר בזה עובר בלאו שנאמר כל אלמנה ויתום לא תענון. ואינו לוקה על לאו זה דהוי לאו שאין בו מעשה, וענשו גדול כמ"ש הכתוב וחרה אפי כו'. ואף ללמדם תורה או אומנות ינהלם בנחת ויכלכל דבריו עמהם בחסד ורחמים.

צפנת פענח [-מסקנות ופסקי דינים שנתבארו ביבין שמועה]

- (א) להרמב"ם קרא כדכתיב דאלמנה ויתום לא תענון, אבל שאר בני אדם אינן בכלל הלאו, ולרש"י ה"ה שאר בני אדם, ודעת סמ"ג כהרמב"ם ז"ל.
- (ב) איסור עינוי הדין, אי הוא דוקא בממונות שמיד שיתברר לו הדין יפסקנו מיד, או גם בהוראות איסור והיתר שייך עינוי הדין, נראה דבמחלוקת, לדעת רש"י דכל אדם אסור לענות מקרא דלא תענון וכל עינוי במשמע, אף עינוי הוראת איסור והיתר, ולהרמב"ם נראה דיש חילוק בין דיני ממונות ובין הוראה של איסור והיתר, ולכו"ע אסור לעכב הוראה להתיר אשה לבעלה, כן נראה.
- (ג) אם בא על אדם איזה עונש, יקבל באהבה ויבקש רחמים ויעשה תשובה ולא יבקש טעם מפני מה הוא נענש.
- ... (מו) כללא דלאו שאין בו מעשה אין לוקין עליו, ואם עינה לאלמנה ויתום על ידי מעשה שרדה בהן ככתב, נראה דאינו לוקה, עיין מה שכתבתי סימן א' ועיין בלאו דכל יראה וכל ימצא ובלאו דלא יראה פני ריקם.
- (מז) אף דבעלמא אמרינן דחלקן הכתוב לעבור בשני לאוין י"ל דהיינו לענין מלקות אבל ליחודי לאו בלאו שבכללות בלאו הכי עובר על כל אחד ואחד.
- (מח) אלמנה והיא יתומה כגון שמת אביה ובעלה בקטנותה אי עובר משום אלמנה ויתום לא תענון על כל א' בפני עצמו צ"ע.

יבין שמועה: [-בירור ההלכה]:

- (כו) יבואר בלאו דאלמנה ויתום לא תענון, דיני גביית מלוה מיתומים, וכל דינים המסתעפים בזה ודיני שעבודא דאורייתא כי בעל החינוך כללם בסימן זה.
- (א) שלא לענות אלמנה כו', הרמב"ם סוף פ"ז מהל' דעות הביא הדין שלא לענות אלמנה ויתום וכתב הטעם מפני שהן נמוכי הרוח, מבואר להדיא מדבריו דדוקא אלמנה ויתום הקפידה תורה שלא לענות, דקרא כדכתיב, אבל לא שאר בני אדם, וכל זה לדעת הרמב"ם, אבל רש"י בחומש כתב דאלמנה ויתום לא תענון דה"ה שאר כל אדם בכלל אלא שדיבר הכתוב בהווה לפי שהן תשושי כח ודבר מצוי לענות אותם ע"ש באריכות, והסמ"ג בסימן ח' הביא דברי רש"י ז"ל וכתב על זה: ואני אומר שתפס הכתוב אלמנה ויתום מפני ברית הכרותה להם שכל זמן שהן צועקים הן נענין וע"ז נאמר כי אם צעוק יצעק אלי כו'.
- ובאמת מחלוקת רש"י והרמב"ם אי דוקא יתום ואלמנה או ה"ה שאר בני אדם לאו מסברא דנפשיה קאמרי אלא דבמחלוקת שנויה במכילתא פרשת משפטים דאיתא שם: אין לי אלא אלמנה ויתום שאר כל אדם מנין ת"ל לא תענון דברי ר' ישמעאל, ור"ע אומר אלמנה ויתום שדרכן לענות דיבר בהן הכתוב ע"ש, ודוחק לומר דלכ"ע ה"ה כל בני אדם הן בלאו דלא תענון אלא משמעות דורשין איכא בינייהו דמר מפיק לה מלשון לא תענון ומר ס"ל דדיבר הכתוב בהווה, דזה אינו כמבואר במפרש [??-] וממילא כיון דר"ע פליג וס"ל דדוקא אלמנה ויתום ס"ל לרמב"ם כוותיה כמו דקי"ל דהלכה כר"ע מחבירו, ועיין עוד מ"ש המפרש ל"א == ר"ש אמרו כו', א"צ ריבוי אלא שדיבר הכתוב בהווה מבואר להדיא דר"ע פליג עי"ש היטב.

עינוי הדין בהוראת איסור והיתר

והנה לדינא יש להסתפק קצת בהא דאמרינן במס' אבות (??) חרב בא לעולם על עינוי הדין וכו', אי דוקא היינו עינוי דין מדיני ממונות או אף הוראת איסור והיתר בכלל שלא ידחה בלך ושוב שיתברר לו הדין. הן אמת דכל מקום שאמרו דין היינו דיני ממונות ומסתברא נמי יש לחלק ולומר דדוקא דיני ממונות אסור לעכב ולומר איש פלוני [אתה זכאי] וכו', דאולי על ידי העיכוב ודיחוי מזמן לזמן ואין הבעל דין יודע להיכן הדין נוטה

יתפשר את עצמו בטעות ויותר ממנו שלא כדין ויש בו צד מכשול, אבל בהוראה מה בכך שיתחמץ דינו אף שברור לו הדבר, כן היה נראה לכאורה, וכן נראה מלשון הרמב"ם פ"כ מהל' סנהדרין ובטור ושו"ע חו"מ סימן י"ג, דמבואר דלמדו דין איסור עינוי הדין מלא תעשו עול במשפט והאי קרא בדיני ממונות כתיב וע"כ יש לחלק בין דיני ממונות להוראה של איסור והיתר וכדאמרן.

וראיתי בספר של"ה (דפוס אמשטרדם דף קפ"ד ע"ב) שכתב וז"ל: ולאחר שההוראה ברורה אליו לא יחמיץ שוב את ההוראה רק ישיב מיד להשואל דכשם שאסור לענות דין מדיני ממונות הכי נמי בכל ההוראות ע"ש. ולא נודע מאין יצא לו הדבר לדמות הענינים מה שלא מצינו בכל הפוסקים, אדרבא מבואר מדבריהם דדוקא דיני ממונות באיסור לאו ולא הוראת איסור והיתר, ומה שהביא ראייה מהא דאמרין בפרק במה בהמה (שבת ???) מתוך ששהו קניהן וכו', לא דמיא כי אם לענין להתיר אשה לבעלה אבל מאן לימא לן לדמות בזה שאר הוראות או"ה.

ומצאתי במכילתא (שמות שם) היו רשב"ג ור' ישמעאל כה"ג יוצאים ליהרג אמר לו ר"ש לר' ישמעאל רבי לבי יוצא שאיני יודע על מה אני נהרג אמר וכו' מימך בא אדם אצלך לדין או לשאלה ועכבתו עד שאתה שותה או וכו', ואמרה תורה אם ענה תענה אותו וכו' וחרה אפי והרגתי וכו', אחד עינוי מרובה ואחד עינוי מועטת, אמר לו נחמתני וכו' ע"ש,

הנה למדנו מדברי המכילתא הנ"ל דאף הוראת או"ה בכלל הלאו וכדקאמר לדין או נשאלה והיינו הוראת או"ה, אלא דיש לחלק ולומר דאי נימא דאלמנה ויתום לאו דוקא אלא הוא הדין כל אדם באיסור לאו דלא תענון, וכל עינוי במשמע, ממילא דלא שניא בין דין ובין שאלה דבכל ענין שמענה את חבירו עובר בלאו דלא תענון, אבל לדעת הרמב"ם דס"ל דאלמנה ויתום דוקא אבל כל אדם אינן בכלל דלאו דלא תענון, רק עינוי הדין לכל אדם יליף מלא תעשו עול במשפט וכמש"ל, א"כ שפיר דיש לחלק בין דין בדיני ממונות ובין הוראה באיסור והיתר דקרא כדכתיב דהיינו במשפט דוקא וכנ"ל, ומילתא דמסתבר לומר כן, ולהמכילתא ס"ל דר' ישמעאל היוצא ליהרג היינו ר' ישמעאל דס"ל דכל אדם בלאו דלא תענון, ועולה הכל שפיר.

==כותרת חדשה==

והנה במס' אבות דר"נ פרק לא הובא המעשה בר' ישמעאל ורשב"ג שיוצאין ליהרג ובקשו לידע טעם גזרת המקום ב"ה שיהרגו ולא מצאו וסיים מכאן לאדם שיקבל את פגעו, והיינו שלא ידקדק אדם לידע מחשבות הבורא ב"ה וטעם גזירתו כי אם חל עליו לקבל הכל באהבה.

ואי לאו דמסתפינא הייתי אומר דנראה בעליל דאגדות חלוקות יש כאן, דלהמכילתא שמצא טעם שמא אדם בא לדין וכו' וכ"ל, היינו דס"ל דאלמנה ויתום לאו דוקא אלא כל אדם בכלל הלאו דלא תענון, ושפיר דמצאו טעם שאדם בא לדין או וכו' כנ"ל, והביא על זה מאמר הכתוב דאם ענה תענה וכו' דקאי על כל אדם, אבל באבות דר"נ י"ל דס"ל דקרא כדכתיב דאלמנה ויתום דוקא הוא בלאו דלא תענון ולא שאר בני אדם, ואף דר' ישמעאל הוא יצא ליהרג ור' ישמעאל ס"ל דכל אדם בכלל וכמו שהבאתי בזה למעלה דברי המכילתא, מ"מ ר' ישמעאל כה"ג לאו היינו ר' ישמעאל בר פלוגתיה דר"ע והוא ר' ישמעאל ב"ר אלישע, (ועיין מש"ל בס"ד דס"ל להתוס' ז"ל דסתם ר' ישמעאל הוא ר' ישמעאל בן אלישע, מיהו מצאתי בסוגיות הש"ס דלא כדברי התוס' ז"ל ע"ש), אבל למכילתא ברור דס"ל דכל אדם בכלל הלאו דלא תענון מדקאמר שמא הוצרך אלמנה או יתום וכו', ועולה שפיר דברי הרמב"ם ז"ל דס"ל דאלמנה ויתום דוקא דתופס עיקר אגדה דאבות דר"נ ולא המדרש הוא העיקר, כן נראה.

(ב) ויחוס על ממונם, הרבה שקדו חז"ל לטובת היתומים ועבדו בהו תקנתא וכבר הבאתי בתחילת הסימן דהרב בעל החינוך הביאם אחת אל אחת, ואף אני בעניי הלכתי בדרכיו לבארם... כאן מאריך המחבר בדינים רבים בדיני יתומים, ובסוף הסימן כותב -

...ובאה דכתב הרמב"ם דאין לוקין על לאו דעינוי, הנה בספר החינוך בפרשת משפטים יהיב טעמא שאין לוקין על לאו זה אף אם איבד ממונם או הכה אותן, לפי שאין העינוי דבר (אסורם) [מסוים] כדי להלקות עליו כי לעולם יכול המענה רשע לטעון בשקר לומר שמן הדין עינש או לטובתם ע"ש באריכות. והמשנה למלך בספר פרשת דרכים בדרך מצוותיך כתב עוד אפשר לומר שאפשר לעבור על הלאו בלי מעשה ע"ש ועיין מ"ש סימן א'. ועמ"ש עוד במקומות רבים בזה. והרמב"ם נתן טעם דהוי לאו שאין בו מעשה ואם רודה במעשה כבר הבאתי סימן ועוד יבואר בזה במקומות רבים בכללים בס"ד.

בו יבואר עינוי אלמנה והיא יתומה

< ב > והנה דבר זה פשוט בעיני דאם עבר לענות אלמנה ויתום דעובר בב' לאוין, דאף להרמב"ם דס"ל למנות חדא ולשיטתו אזיל כמו כל לאו שבכללות, מ"מ לענין עבירת לאו עובר בלאו על כל חדא. רק לענין מלקות אמרינן בלאו שבכללות דאיכא דאמרי דאחדא נמי לא לקי וא"ד כו', אבל עכ"פ עבירת לאו עובר על כל א' וא', אלא דקצת יש להסתפק היכא דאין הגופין מחלקין כגון שמאנה אלמנה והיא יתומה, ומשכחת לה שאביה קבל קידושין בקטנותה ומתו אביה ובעלה בקטנותה דהיא יתומה ואלמנה אם עובר בב' לאוין, או כיון דאין הגופין מוחלקין אינו עובר כ"א בלאו א', וכעת צ"ע בזה.

והנה הרמב"ן בתשובותיו וגם בסה"ק [ספר המצוות] בהשגות שלו על הרמב"ם סי' רנ"ו השיג בזה לומר דמה"ת יהיה מונה הרמב"ם בחדא, דאף אם נאות לדברי הרב בכל לאו שבכללות דכתבא יחשב אבל כאן נראה למנות בתרתי, אלמנה לחוד ויתום לחוד, שהרי חלקן הכתוב, דכתיב ואם ענה כו' אותו כו' והוא מדרש חכמים בכל מקום כו' ע"ש באריכות, למדין מדבריו דס"ל להרמב"ן דאותו דכתיב בלשון יחיד, דקשה דפתח לשון רבים דכתיב לא תענון וסיים בלשון יחיד דאם ענה כו' אותו, וע"כ בא לחלק דכל חדא וחדא הוא לאו וכנ"ל.

אלא דבאמת אין דברי הרמב"ן מובנים לי כלל ולא זכיתי להבין שותא ידידיה, דא"כ תקשי לן להמכילתא שהבאתי למעלה דס"ל דאלמנה ויתום לאו דוקא אלא ה"ה כל אדם הוא בלאו דלא תענון ופרט הכתוב לאלו בדבר ההוה ורגיל לענות, א"כ ע"כ פרט דכתיב אינו אלא ביאור כמו שאמר הכתוב מאזני צדק כו', שעיקר הלאו שלא לשקר במדות ופרט אלו, וכמו כל הבכור כו' שהפרט ביאור, וכמו כל חלב כו' ודוגמתו, א"כ ודאי דאין למנות בתרתי כיון דכל אדם בכלל והפרט אינו כ"א לפרט ולפרט אלו.

ואף אי נימא דלא כהמכילתא כ"א דוקא אלו שפרט בהן הכתוב א"כ אותו לחלק למה, התיינת לר' יאשיה אבל לר' דס"ל דמשמע כל אחד בפני עצמו עד שיפרט יחדיו קשה אותו למה לי, עיין פרק השואל (ב"מ צד:) ועיין בתוס' ב"מ (דף קטו:) בלא יחבול ריחים כו', וגם ליחודי בלאו לא איצטריך קרא כי אם לענין מלקות אבל בענוי דליכא מלקות לא צריך קרא לחלק, כן נראה.

אלא די"ל דבא הכתוב לרבות בתומה והיא אלמנה דמבואר במס' קידושין דאיצטרך קרא לרבות אלמנה והיא גרושה כיון דאין גופין מוחלקין, ואף בזה צ"ע דמצאתי בשל"ה ז"ל דאלמנה והיא יתומה אינו עובר כי אם בלאו אחד, ולענ"ד אותו בא לחלק ולומר דחייב על כל א', אבל לענ"ד לולי שאיני כדאי דברי הרמב"ן צ"ע.

דברי אחרונים סביב השו"ע

❖ מביאים לשון הרמב"ם

מגן אברהם: קנו ס"ק ב: חייב אדם ליזהר ביתומים ואלמנות אפילו הם עשירים גדולים, וכל המקניטן או מכעיסן או הכאיב להן או רדה בהן או אבד ממונם עובר בל"ת וכ"ש המכה אותן או המקללן שנ' כל אלמנה ויתום לא תענון, בד"א בזמן שעניה אותן לצרכו אבל עינה אותן הרב כדי ללמדן תורה או אומנות או להוליכן דרך ישרה מותר ואעפ"כ לא ינהג בהן מנהג כל אדם אלא יעשה להם הפרש וינהלם בנחת וברחמים גדולים אחד יתום מאב ואחד יתום מאם, ועוד אימתי נקראים יתומים לענין זה עד שלא יהיו צריכים לאדם להסמך עליו ולאמנן ולהטפל בהן אלא יהיה עושה כל צרכיו לעצמו כשאר כל הגדולים.

שו"ע הרב: אורח חיים סימן קנו סעיף ט: חייב אדם ליזהר ביתומים ואלמנות אפילו הם עשירים גדולים וכל המקניטן או הכעיסן או הכאיב לבם או רדה בהן או איבד ממונן הרי זה עובר בלא תעשה שנאמר כל אלמנה ויתום לא תענון וכל שכן המכה אותן או המקללן במה דברים אמורים בזמן שעניה אותן לצורך עצמו אבל אם עינה אותן רבן כדי ללמדן תורה או אומנות או להוליכן בדרך ישרה ה"ז מותר ואעפ"כ לא ינהג בהן מנהג כל אדם אלא יעשה להם הפרש וינהלם בנחת וברחמים גדולים אחד יתום מאב ואחד יתום מאם ועד אימתי נקראים יתומים לענין זה עד שלא יהיו צריכין לאדם להסמך עליו ולאמנן ולהטפל בהן אלא יהיה עושה כל צרכי עצמו לעצמו כשאר כל הגדולים:

ערוך השלחן: סימן קנו סעיף יב: חייב אדם להזהר ביתומים ואלמנות מפני שנפשם שפלה ורוחם נמוכה אע"פ שהן בעלי ממון אע"פ שהן אלמנות ויתומות של עשיר מוזהרים אנו עליהם שנאמר כל אלמנה ויתום לא תענון ולא ידבר אליהן רק רכות וינהוג בהם מנהג כבוד ולא יכאיב גופם בעבודה ולבם בדברים קשים ויחוס על ממונם יותר מממון עצמו וכל המקניטן או המכעיסן או הכאיב לבן או רדה בהם או אבד ממונם ה"ז עובר בל"ת וכ"ש המכה אותן או מקללן ולא זו אע"פ שאין לוקין עליו הרי ענשו מפורש בתורה וחרה אפי' והרגתי אתכם בחרב ברית כרותה להם שכל זמן שהם צועקין הם נענים שנאמר שמוע אשמע צעקתו בד"א בזמן שעניה אותם לצורך עצמו אבל אם ענה אותם כדי ללמדם תורה או אומנות או להוליכן בדרך ישרה ה"ז מותר ואעפ"כ ינהלם גם בזה בנחת וברחמים ואחד יתום מאב ואחד יתום מאם ועד אימתי נקראו יתומים לענין זה עד שלא יהיו צריכין לאדם גדול להשען עליו ולהטפל בהן אלא יהיה עושה כל צרכי עצמו לעצמו ככל הגדולים [רמב"ם שם]:

קיצור שו"ע: סימן כט סעיף יט: חייב אדם להזהר ביתומים ואלמנות, שלא ידבר אליהם אלא רכות, וינהג בהם מנהג כבוד, ולא יכאיבם אפילו בדברים, מפני שנפשן שפלה מאד, ורוחן נמוכה. אף על פי שהן בעלי ממון, אפילו אלמנותו של מלך, ויתומיו, מוזהרים אנו עליהם, שנאמר כל אלמנה ויתום לא תענון. ברית כרת להם מי שאמר והיה העולם, שכל זמן שהן צועקין מחמת החמס שנעשה להם הם נענים, שנאמר כי אם צעוק יצעק אלי, שמוע אשמע צעקתו. במה דברים אמורים שעניה אותן לצורך עצמו, אבל עינה אותם הרב, כדי ללמדן תורה או אומנות, או להוליכן בדרך ישרה הרי זה מותר. ומכל מקום ישגיח לנהלם בנחת וברחמים גדולים, שנאמר כי ה' יריב ריבם.

אחד יתום מאב ואחד יתום מאם. ועד אימתי נקראים יתומים לענין זה, עד שיהיו יכולים לעשות כל צרכים בעצמם, כשאר כל הגדולים.

< פה > **משנה ברורה: סימן קנו ס"ק ד:** חייב אדם להזהר ביתומים ואלמנות אפילו הם עשירים גדולים וכל המקניטין או מכעיסין או הכאיב לבן או רדה בהן או אבד ממונן עובר בל"ת וכש"כ המכה אותן או המקללן שנא' כל אלמנה ויתום לא תענון בד"א שענינה אותן לצרכו אבל כשענינה אותן הרב ללמוד תורה או אומניות או להוליכן דרך ישרה מותר ואעפ"י כן לא ינהג בהן מנהג כל אדם אלא יעשה להן הפרש וינהלם בנחת וברחמים גדולים אחד יתום האב ואחד יתום האם. ועד אימתי נקראין יתומים לענין זה עד שלא יהיו צריכים לאדם להסמך עליו ולאמן ולהטפל בהן אלא יהיה עושה כל צרכיו לעצמו כשאר כל הגדולים.

< פו > **הלכות קטנות: ח"ב סימן פח:** שאלה: אלמנה נשתדכה לא' ודרך שהמשודך שולח לה בגדים לבנים לשמו ולשמה ותסר בגדי אלמנותה ולבשה בגדים אלו, אם יש לה עוד דין אלמנה לענין לא תחבול.

תשובה: אפשר שמכיון שנתנה עיניה באחר מרבדים עשתה לה שש וארגמן לבושה שוב לא חס רחמנא עליה, דעליה דידיה קא סמכה דשארית ישראל לא יעשו עולה וגו':

< פז > **תומים: חו"מ סי' צ"ז סעיף יד:** אלמנה בין שהיא עניה בין שהיא עשירה אין ממשכנין אותה וכו'. (ח) אלמנה, וכתב הסמ"ע ה"ה גרושה והט"ז הוסיף ה"ה פנויה. ואני אומר אם יוסיפו נחנו להוסיף על מה שכתוב בתורה אין קץ ואף אני אומר באשה שהלך בעלה למדינת הים והיא גלמודה אין למשכנה דכ"ש שאתה משיאה שם רע בשכנותה והיא בעולת בעל.

אבל ח"ו לשנות קוצו של יו"ד ממה שנאמר בתורה כי העיקר הוא כי אלמנה דמעתה על לחיה בוכה על שברה עד בעו"ה חרבן בית תפארתינו נדמה לה. ועיין רמב"ן פרשת משפטים ואלמנה לא תענון דכתב דחס התורה על אלמנה וקרוב ה' לנשברי לב, ולכך סבירא ליה ת"ק בכל אלמנה אין ממשכנין, ורבי שמעון סבירא ליה אם כן אף לא נוריד לנכסים, אלא בממון אין לנו לחוס רק שע"כ משיאה שם רע בשכנותה ובזה תבכה ואל תתן פוגת לדמעתה כי באתה לש"ר ח"ו ובזה מאד היה התורה חס על צער ויגון אלמנה, אבל ח"ו להוסיף ולשנות.

ומכ"ש בגרושה שהתורה אמרה, זה הוציא רשעה מתוך ביתו, איך נחוס. ור"ש לא הוציא הפסוק ממשמעות רק כתוב בגד אלמנה דמשמע עניה שאין לה כי אם שמלתה לעורה. ובאמת דעת ריא"ז דוקא בגדים אין ממשכנין ועכ"פ אין לזוז ממשמעות הפסוק וח"ו להוסיף דבר שלא קבלו חז"ל ודרשו ב"ג מדות המקובלות להם ורוח ה' נוססה בקרבם, ועיין ש"ך סק"א. ע"ע לעיל בסמוך שו"ת הלכת קטנות <?>, ובמנחת חינוך לקמן <?> אות ג.

< פח > **אגרת הגר"א:** ...וגם באתי לבקש לאשתי שתכבד את אמי כמו שכתוב בתורה, ובפרט לאלמנה שעוון פלילי לצערה אפילו בתנועה קלה, וגם לאמי בקשתי שיהא שלום בין שניכם ואשה את רעותה תשמח בדברים טובים...

< פט > **מעייין החכמה:** [להר"ר נח חיים אב"ד אה"ו, דף יח.] נטה לבך לחנון יתום ואלמנה בשעריך, נא אל תשא נפשך לענותם והיה שדי בצריך, נוקמיהם אבי יתומים ודיין אלמנות יריב ריבם והיה עריך, נפש תשביע וזרח בחושך אורך.

פירוש: נטה לבך... זה לאו דכל אלמנה ויתום לא תענון... [דיון אם נמנה כלאו אחד או כשנים וכו']... אבי יתומים ודיין אלמנות, תהלים סח, ומלשון זה משמע יתומים הם מחוסרי אב, וכן ובשדה יתומים אל תבוא דרשו חז"ל רמז לנושא מינקת חבירו, וכן כל מה שהשגיחו חז"ל בכמה מקומות בש"ס לטובת יתומים הוא ביתומים מחוסרי אב, רמז לדבר 'בית דין אביהם של יתומים',

ובמצוה זו כתב הרמב"ם בפ"ו מה' דעות: א' יתום מאב וא' יתום מאם, ומפרשו לא הראו מקום מוצאו, וגם במכילתא לא ראיתי רמז לזה, ואפשר שלמד כן מקרא במגילת איכא יתומים היינו ואין אב אמותינו כאלמנות' ממשמע שנאמר אמותינו כאלמנות אנו יודעים שאין אב ומה ת"ל ואין אב, אלא ללמדך שיתום סתם האמור בתורה אפילו מן האב במשמע, וכעין שאמר: ממשמע שנאמר עד איני יודע שהוא אחד ומה ת"ל אחד, ללמדך שכל מקום שנאמר עד הרי כאן שנים עד שיפרוט הכתוב אחד.

בהגדרת "יתום"

* האם בנות נשואות בכלל יתמי [עדיין נקראות יתומות]

< צ > **פנים מאירות: ח"א סימן ל"ז:** ...וצריך לי עיון בדברי הרא"ש (כלל פה ס"ג מובא שם לעיל) אם יש לו בנות נשואות מאי דינם, כי לפי פשיטות לשון רשב"ם והרא"ש משמע דעל בנות שאינן נשואות קאי הירושלמי, אף שכתב הר"אש בדבריו 'אבל אם אמר ליתמי אחותי אין להוציא בנות הנשואות מכלל היתומים', די"ל דשם שנתן מתנה לאחרים י"ל דאינו מקפיד בין נשואות לאינן נשואות אבל לגבי בניו אומדן דעתו שרוצה בכבוד בנותיו כדי שיהיו להם קופצים אבל לא בנשואות שדעתו קרובה יותר לבניו הזכרים, ומדברי הר"ן נראה דאפילו בנשואות מיירי... והב"ח כתב דדווקא בבנות שאינן נשואות איתמר.

ונפלאתי על הרא"ש דבלשון יתמי כתב שנשואות בכלל, דהא הרמב"ם כתב בפרק ששי מהל' דעות בדין יתום שמוזהרים עליו ביותר עד שיגיע לכלל שנים שראוי לישא וליתן, ואם הגיע לכלל שנים והוא גדול ויודע להפך בעסקיו אין זה מקרי יתום, ועיי' במג"א באור"ח קנ"ו, וא"כ אשה נשואה דכל צרכיה על בעלה אין זה בכלל יתמי, וכן דרך לשון בני אדם כן דעל אדם גדול שיודע לישא וליתן וכן אשה שיש לה בעל לאו בכלל יתמי אינן...

< צא > **פתח הדביר: שו"ע או"ח סי' קנ"ו:** [מג"א]: חייב אדם ליהדר ביתומים ואלמנות וכו' ועד אימתי נקראים יתומים לענין זה עד שלא יהיו צריכין לאדם להסמך עליו וכו' אלא יהיו עושים כל צרכיהם לעצמם כשאר כל הגדולים ע"כ, והם דברי הרמב"ם פ"ו מהל' דעות ה"י, ולא ביאר קצבת השנים לצאת מכלל יתומים, והיה נראה דהכל לפי דעתו וכדברי רבינו האי גאון ז"ל לענין מכירת פחות מן עשרים בקרקע שירש מאביו דקי"ל שאין מכרו קיים, דאם הוא חריף ובקי בטיב משא ומתן ממכרו ממכר עי"ש, והכא נמי הקצבה אינה תלויה בשנים אלא כל שעושה צרכיו לעצמו אפילו הוא קטן יצא מכלל יתום,

מיהו חזינא לעט"ר מע' הר"ב מ"ז ז"ל (מהר"ר בנימין פונטרימולי) בספרו הבהיר שבט בנימין סס"י רכ"ט שהביא דברי הרמב"ם ז"ל הללו וכתב דסיום זה דער אימתי וכו' לא נודע מנין לו ואתי כדברי הרב מור"א גאליקו ז"ל בתשובה והביאה מרן החבי"ב ז"ל (כנה"ג חו"מ סי' רמ"ז הגהות הטור אות י"ז) דעד כ' שנה תו לא מיקרי יתום, שהרי מוכר הוא לעצמו ע"ש, ונראה דזו קצבה כוללת גם למי שאינו חריף אמנם מי שהוא חריף אפשר דס"ל להרמב"ם דגם פחות מן כ' לא מקרי יתום לענין זה, ולכך לא נתן קצבה לשנים וכתב 'עד שלא יהיו צריכין לאדם' והיינו כל חד לפום חורפיה.

אשל אברהם: או"ח סי' קנ"ו: אודות שלא לענות יתום, שהגבול בזה עד שיוכל למלאות צרכיו ככל הגדולים, וכמ"ש המג"א ז"ל עיי"ש. אין הגבול בזה שיוכל למלאות לו הכל בהיותו דר בפני עצמו כי גם רוב הגדולים אילו היו דרים בפ"ע לא היו יכולים למלאות להם כל הצטרכותם, רק כשיכולים להיות בבית בעה"ב בדרך משרת או משרתת, הר"ז ג"כ בכלל יכול למלאות והרי הוא ככל הגדולים.

ויש בזה גם קולא שגם בהיותם קטנים בשנים וגם פחותים מט' שנים מ"מ כשיכולים להיות בשירות כנהוג במקום ההוא שיוכלו ליטול עוד שכירות מלבד מאכל וכסות שלהם, או עכ"פ מאכל וכסות מוספק להם. וגם אם אין נותנים להם עדיין שכירות שיוכלו להכין להם לנישואין מ"מ הר"ז בכלל השלמת הצטרכותם כלל הגדולים. והרי לעיקר גידולם אין צריכים עוד ליטפול אב ואם, אך הצריכין ?? קצת לטיפול שלהם, גם שא"צ רק לבחינת טיפול אם ולא לאב והאם שלהם קיימת כיון שעכ"פ אין יכולים להיות בפ"ע, אינן כגדולים וצלע"ע.

לא לצער המשרתים בדברים וכ"ש אם הם יתומים או אלמנות

ספר הברית: ח"ב מאמר י"ג אהבת רעים, פרק יז:...וכן יש אנשים שמקילים בעבד ואמה ומביישים אותם ומצערים אותם על חנם, אף גם אם עושים כל מה שצריך להם לעשות על הנכון וכראוי אומרים להם לא עשיתם בטוב, וחושבים אין בזה עון כי קנין כספו הוא, ובאמת גדול עונם מנשוא והקב"ה ישלם להם מדה כנגד מדה.

ועוד כי רוב המשרתים המה גרים יתומים ואלמנות והוא מטה משפט גר יתום ואלמנה, ונכפלה עונו של בעל הבית כי הוסיפה התורה לאו באונאת הגר אפילו בדברים קשים שנאמר וגר לא תונה ונאמר אלמנה ויתום לא תענון, ואפילו הדיבור להם בקושי הוה עינוי, וענש הכתוב על זה מיתה דכתיב בתריה והרגתי אתכם בחרב והיו נשיכם אלמנות ובניכם יתומים, מדה כנגד מדה, וישרתו לבני אדם אחרים ויהיו עבדים למו ויגיעו עד שערי הצער הזה, והיה כי ישאו עיניהם אל ה' ופנו למעלה ישקוד ה' על הרעה וממהר אלהים לעשותו...

יד הקטנה: הלכות דעות פ"ו ל"ת ב: שלא לענות אמללים שנאמר כל אלמנה ויתום לא תענון. (ה) חייב אדם להזהר ביתומים ואלמנות מפני שנפשן שפלה למאוד ורוחן נמוכה ואף על פי שהן בעלי ממון, ואפילו אלמנותו של מלך ויתומיו מוזהרים אנו עליהן שנאמר כל אלמנה ויתום לא תענון. והאיך נוהגין עמהן, לא ידבר אליהם אלא רכות, ולא ינהוג בהן אלא מנהג כבוד, ולא יכאיב גופם בעבודה ולבם בדברים קשים, ויחוס על ממונן יותר מממון עצמו. (לשון הרמב"ם שם)

(ו) כל המקניטין או מכעיסין או הכאיב לבן או רדה בהן או אבד ממנו, הרי זה עובר בלא תעשה, וכל שכן המכה אותם או המקללן. ולא זו אע"פ שאין לוקין עליו הרי ענשו מפורש בתורה וחרה אפי והרגתי אתכם בחרב, ברית כרת להן מי שאמר והיה העולם שכל זמן שהם צועקים מחמס הם נענים שנאמר כי אם צעוק יצעק אלי שמוע אשמע צעקתו. (לשון הרמב"ם שם)

(ז) במה דברים אמורים בזמן שעינה אותם לצורך עצמו, אבל עינה אותם הרב כדי ללמדן תורה או אומנות או להוליכין בדרך ישרה הרי זה מותר, ואע"פ כן לא ינהוג בהן מנהג כל אדם אלא יעשה להם הפרש וינהלם בנחת וברחמים גדולים ובכבוד שנאמר כי ה' יריב ריבם. (לשון הרמב"ם שם)

(ח) אחד יתום מאב ואחד יתום מאב, ועד אימתי נקראים יתומים לענין זה, עד שלא יהיו צריכין לאדם גדול להסמך עליו ולאמנן להטפל בהן אלא יהיה עושה כל צרכי עצמו לעצמו כשאר כל הגדולים. (לשון הרמב"ם שם)

(ט) אף המיצר והמציק לשאר אחד מישראל הוא עון גדול ועובר בל"ת דלא תונו איש את עמיתו שאמרו החכמים באונאת דברים הכתוב מדבר, והוא מענין הצער והמציק מלשון והאכלתי את מוניך את בשרם, ואמרו כל השערים ננעלו חוץ משער אונאה וכאשר יתבאר אי"ה במקומו. (רבינו יונה בשערי תשובה ש"ג מדרגה השלישית).

אבל ביותר החמירה התורה באלמנה ויתום והוכפל אזהרתה בלאו יתירה לומר שצריכין לזהר באלו יותר מבשאר ישראל והוא להתנהג עמם ברחמים ובחמלה גדולה (דברים לקוחים מדברי רבינו יונה שם ועוד במדרגה הששית וגם מהרמב"ן פרשת משפטים)

ושלא יענה אותם לא במאמר ולא במעשה אבל ידבר עמם בדברים טובים ורכים ויתעסק עמם בעסק ויתנו להם להחיות בטוב ושמחים, ויכוין ההפלגה בזה כלו, ומי שיקצר בדבר מזה הנה עבר כל זה, וכבר התבאר העונש על לאו זה והוא אמרו ית' והרגתי אתכם (לשון הרמב"ם בספר המצוות רנ"ו). הרי פירש עונשה במיתה, וכל זה הוא לפי שאלו נפשם שפלה למאוד ואין להם עוזר וסומך ומי שיטעון ויריב ריבם, והמה נאנחים וצועקים ועיניהם רק אל ה' מיחלות, לכן חיש מהר הוא מרחם עליהן ומקבל צעקתם.

(י) ולפיכך גדול עונשם משל שאר אנשים כי שאר אנשים יטרחו אחרי מושיעים ואחרי עוזרים לנקום נקמתם, ואולי לא יועילו והצל לא יצילו, לכן הרב עמהם נגד אדם הוא ריבו, אבל אותן האמללים אשר אין להם משען ומשענה ואין להם אל מי לפנות כי אם אל ה' לבדו עיניהם תלויות, לכן זה הרב עמהם הלא לה' יריב ריבו כי על אשר אין פחד אלקים לנגד עינוי, ואמר נבל בלבו אין אלקים להשיגח על מעשי בני אדם, על כן מלאה לבו ללחוץ את האמלל בחשבו מי יעמוד נגדי ומי יצילנו מידי, כענין שנאמר על מה נאץ רשע אלקים אמר בלבו לא תדרוש על כן יחרה אף ה' וקנאתו באיש ההוא וקבע את קובעיהם נפש, למען ידע כי יש גובה מעל גובה שומר יושב בשמי שמים ועושה חסד ומשפט בארץ.

זהו הוא שאמר הכתוב כי אם צעוק יצעק אלי, כלומר הלא צעקתו אינה כי אם אלי לבד, לכן מיד שמוע אשמע צעקתו וחרה אפי והרגתי אתכם בחרב וגו'. ואמרו חכמים אחד הצועק ואחד שאינו צועק, כלומר כי עונש המענה אחת דתו, אם צעוק יצעק המתענה תחת ידו ואם החרש יחריש, אבל ממהרין ליפרע כאשר יצעקו. (מ"ע: דברים לקוחים מדברי הגאונים הנ"ל [-רמב"ן עה"ת] ושם)

(יא) על פי הדברים האלה אשר בארנו, כל בני אדם האמללים כמו העניים ודלים וגרים³⁶, כולם בכלל זה הלאו ועונשו (דעת רש"י בפירוש התורה פרשת משפטים וכן נראה דעת הרמב"ן ורבינו יונה שם), ולא דיבר הכתוב באלמנה ויתום אלא בהווה לפי שהן תשושי כח ומצוי לענותם * עיין מנחת עני בסמוך.

וכבר מצינו זה הענין מפורש בכתובים רבים, שנאמר (משלי כב כב) על תגזול דל כי דל הוא ואל תדכא עני בשער כי ה' יריב ריבם וקבע את קובעיהם נפש, ירצה אל תגזול דל בעבור שהוא דל ואין עוזר וסומך לו, ואל תדכא עני בהכלמה ובבזיון בשער, כלומר ברבים. וג"כ מטעם זה אחר שאין עוזר לו, כי ה' יריב ריבם אחר שאין להם סומך ומי שיטעון ויריב בעדם, המשפט לאלקים הוא, וקבע את קובעיהם נפש, אחרי שהובאת אליו צעקת הדל לא יקח ממך ממון תחת הגזילה או הכלמה, כי אם ישל אלוה נפשך כי אל קנא ונוקם ה'. ונאמר (תהלים ט ז) ויהי ה' משגב לדרך.

36. יד הקטנה: חידוש דהמאנה גר עובר בלאו דלא תענון, והעיר בזה ב"מנחת סולת" מצוה ס"ה והקשה דא"כ בגמ' בי"מ היה צריך למנות לאו זה בתוך הלאוין שעוברים באונאת הגר וצ"ע.

ונאמר (שמות כב) ואתם ידעתם את נפש הגר כי גרים הייתם בארץ מצרים, כלומר ידעתם כי כל גר נפשו שפלה עליו, ואין לו על מי לשעון כי אם בה', וירחם עליו כאשר רחם עליכם, כמו שנאמר (שמות ב כג) ויאנחו בני ישראל מן העבודה ויזעקו ותעל שועתם את האלהים מן העבודה, כלומר לא בזכותם רק שריחם עליהם מן העבודה, ונאמר (שם) וגם ראיתי את הלחץ אשר מצרים לוחצים אותם. (לשון הרמב"ן ורבינו יונה בשינוי כמה תיבות).

* **מנחת עני:** לשון רש"י בפירושו התורה: הוא הדין לכל אדם אלא שדיבר הכתוב בהווה, וכן הוא לשון המכילתא הובא בילקוט משפטים: כל אלמנה ויתום לא תענון אין לי אלא אלמנה ויתום שאר כל אדם מנין ת"ל לא תענון דברי ר' ישמעאל, ר"ע אומר כל אלמנה ויתום שדרכו ליענות, בהן דיבר הכתוב, עכ"ל המכילתא.

והתימה על רש"י שהניח דברי ר"ע שהלכה כמותו נגד חבריו, ועוד שרש"י תפס לשון שניהם, וגם המכילתא בעצמה אינו מובן במה שאמר ת"ל לא תענון האיך נשמע מזה כל אדם, וגם הלשון בדברי ר"ע כל אלמנה גו' בהן דיבר הכתוב, הלשון אינו מדויק וכך הו"ל למימר לא דיבר הכתוב אלא באלמנה ויתום שדרכו ליענות.

ונראה בהבנת הפלוגתא, כי ר' ישמעאל דייק מדלא נאמר לא תענון כל אלמנה ויתום והוה ליה כלל ופרט ואין בכלל אלא מה שבפרט, אבל השתא שנאמר לא תענון לבסוף והוה פרט וכלל וריבה כל אדם, אבל ר"ע דייק כל כי מילת כל יתירה והוה כלל ופרט וכלל וריבה כל כעין הפרט, ולפיכך דייק בלשונו כל אלמנה ויתום שדרכו ליענות, כלומר כל שכעין אלמנה ויתום היינו שמצוי לענותם, בהן דיבר הכתוב, כלומר הכתוב תפס אלמנה ויתום וה"ה כל אדם שמצוי לענותם כמו העניים והאמללים, ומעתה מה שפירש"י ה"ה לכל אדם כונתו ה"ה לכל אדם שמצוי לענותם אלא שדיבר הכתוב בהווה וגו', וכר"ע אשר הלכה כמותו מחבירו והוה אמיתי, עכ"ל מנחת עני (אות טז).

◊ האם כל אדם בכלל

< צה > **מנחת חינוך: מצוה סה:** [א] שנמנענו וכו'. עיין ר"מ פ"ו מדעות ה"י, דאחד יתום מאב ואחד יתום מאם בכלל מצוה זו. והנה דעת רש"י כאן בחומש, דלאו דוקא יתומים ואלמנה, והוא הדין כל אדם, אלא שדיבר הכתוב בהווה לפי שהם תשושי כח. ומדברי הר"מ והרב המחבר נראה דדוקא יתומים ואלמנות. ועיין במשנת חכמים מצוה ז' (יבין שמועה סק"א <??>), מביא מכילתא [משפטים פרשה י"ח] שהוא פלוגתא דתנאי, ומפלפל בזה אי דוקא יתומים ואלמנות או הוא הדין כל אדם:
[ב] שהבא ליפרע...

◊ גרושה

[ג] ועיין בסמ"ע סי' צ"ז סקכ"ב וט"ז סעיף י"ד גבי לאו דחובל בגד אלמנה, דעתם דגם גרושה בכלל זה, וגם בתולה דעת הט"ז שהיא בכלל לאו דאלמנה, עיי"ש. ואפשר לדבריהם גם כן כאן גרושה בכלל זה, ובש"ך סק"א השיג עליהם דדוקא אלמנה, והוא הדין הכא, ומ"מ צ"ע בדבר, ועיי"ש בספר אורים ותומים <??>. ומ"מ כאן כולי עלמא מודים דהרי יש אומרים דבכל אדם שייך אזהרה זו, וגם מלשון הרב המחבר שמביא דברי חז"ל אשה קובלת לבעלה וכו', א"כ אפשר הכל בכלל³⁷, וצריך לעיין בדבר:

[ד-י] [-בדיני ממונות של יתומים עיי"ש]

37. מנחת חינוך: מה שכולל גרושה בלאו חולק ב"מנחת סולת" מצוה ס"ה עמוד 98, ובמשנה אברהם על הסמ"ג עיי"ש.

❖ ענה תענה אותו ושמעתי וגו', האם כולל גם אלמנה או רק היתום

[ח] שברית וכו'. וכן כתב הר"מ פ"ו מדעות ה"י, ברית כרת להם מי שאמר והיה העולם שכל זמן שהם צועקין וכו'. נראה מדבריהם דברית כרותה הן ליתומים הן לאלמנות, ובאמת בקרא כתיב אם ענה תענה אותו וגו' כי אם צעק וגו' אשמע צעקתו, משמע דאיתום לחוד קאי, דכתיב בלשון יחיד ובלשון זכר, מוכח דאיתום דכתיב קודם לזה קאי. וספר המצוות להר"מ אינו תחת ידי כעת, ובפרשת דרכים (דרך מצותיך ח"ב ד"ה ולא ידעתי <??>), הביא דברי הרמב"ן שהשיג על הר"מ בספר המצוות לא תעשה רנ"ו, דמנה יתום ואלמנה בלאו אחד כדרכו, והשיג הרמב"ן, אפילו לפי דרכו של רבינו הוה ליה למנותו בשני לאוין, שהרי חלקן הכתוב באמרו אם ענה תענה אותו וכו', וכן גבי שאור ודבש שם לא תעשה צ"ח, עיי"ש. ראינו בפירוש דאם ענה קאי רק על אחד, ובודאי איתום קאי מדכתבו בלשון זכר, א"כ מנלן דבאלמנה ג"כ קאי, וצ"ע, ובודאי מצאו כן באיזה ברייתא, וצ"ע:

❖ האם בן הגר או עבד בכלל יתום

[ט] ונוהגת וכו'. ואני מסופק אם גר שנתגיירו בניו הקטנים עמו, דעל פי דיני התורה אין להם קורבה, דכקטן שנולד דמי, מ"מ אפשר דאינו עובר בלאו זה דיתום, דהטעם דהם תשושי כח, וכמו שהביא הרב המחבר בן קובל לאביו וכו', וכאן באמת יש לו אב שעומד בפניו, רק לדיני התורה גזר הכתוב דאינו נחשב לאב, אבל אין הוא תש כח, כי אביו עומד עבורו כרחמי האב, אפשר אינו עובר ואינו נקרא יתום לענין לאו זה. וכן עבד קטן הנולד מעבד ושפחה, נהי דאין לו יחוס אחר האב, מ"מ אב הוא על פי הטבע ורחמיו עליו, א"כ אפשר דאינו בכלל זה. וגם בישראל שבא על השפחה דהבן אינו מתייחס אחריו, או עבד שבא על הישראלית דהבן אינו מתייחס אחריו, מ"מ אפשר דלא הוי יתום כיון דמ"מ יש לו אב, רק לדיני התורה לא נחשב אב, אבל אינו מתשושי כח, א"כ אינו בלאו זה, וצ"ע. ואין נפק"מ כל כך, כיון דאין לוקין על לאו זה:

❖ למה אין לוקין

[י] לפי שאין העינוי וכו'. עיין בהגהת משנה למלך כאן, כתב דהטעם אינו נוח לו, ובספר סדר משנה הל' דעות פ"ו ה"י, כתב ג"כ דדברי הרב המחבר אין להם ביאור, דבכל הלאוין יכול ליתן אמתלאות, מ"מ כיון שקיבל עליו התראה חייב, הכא נמי, עיי"ש שהאריך. ובהגהת משנה למלך כתב הטעם, דכיון שאפשר לעבור עליו בלי מעשה, אף על ידי מעשה אין לוקין, והרב המחבר לשיטתו. ועיי"ש שהקשה להר"מ, דלדעת הרב המגיד בפיי"ג משכירות ה"ב, הוא איפכא, דכל היכא דמשכחת מעשה לוקין אף בלא עשה מעשה, א"כ למה אין לוקין להר"מ. וגם לסברת הרב המחבר, מ"מ סבירא ליה גבי כל יראה ובל ימצא דלוקין בקנה אף דמשכחת בלי מעשה, וצריך לומר כחילוקו של שער המלך פ"א מחמץ ומצה ה"ג, א"כ כאן נמי, וכאן ליכא למימר דהוי ליה לאו שבכללות, הא דעת הר"מ בספר המצוות לא תעשה צ"ח גבי נא ומבושל וכדומה, דלוקין אחת. עיי"ש בספר הנ"ל שהניח בצ"ע על הר"מ והרב המחבר דאין לוקין, ולא נמצא בש"ס ובשום מקום דלאו זה נשתנה, עיי"ש. וגם במשנת חכמים שם סק"ה עמד בזה. ובמשנת חכמים שם מביא בשם של"ה [??>], דקטנה שהשיאה אביה ונתארמלה ונתייתמה דהויא אלמנה ויתומה בחד גופא, דאינו עובר אלא על לאו אחד, ואם עינה אלמנה ויתום והם גופים מחולקים, עובר בשני לאוין, עיי"ש בספר הנ"ל:

❖ תשובה

[יא] ותשובה על לאו זה, הוא ככל עבירות שבין אדם לחבירו, וצריך לרצות את חבירו, אך אפילו ריצה את חבירו, מ"מ צריך תשובה לפני השי"ת, עיין פ"א ופ"ב מהל' תשובה ובהגהות הגאון ר' זלמן וילנר. ואפשר הוי ליה מן הלאוין החמורים, כיון דעונשו מפורש כאן והרגתי וגו', דהוי מיתה בידי שמים, א"כ צריך תשובה ויום הכיפורים ויסורים, עיין בהלכות תשובה (מצוה שס"ד) ואי"ה שם אאריך בזה. וגם לענין לפסול לעדות בעבר על

לאו זה, צ"ע, דאף דאין בו מלקות, מ"מ כיון דעונשו מפורש יותר ממלקות הוא לה עבירה חמורה דפסול אע"פ שאין לוקין, כמו לאו שניתן לאזהרת מיתת בית דין, עיין חו"מ סי' ל"ד באורים ותומים (סק"א) ואחרונים:

מהר"ם שיק: מצוה ס"ה: שלא לענות אלמנה ויתום. והרמב"ן מנה זה לב' לאוין והקשה < צו > על הרמב"ם דבסי' רנ"ו דאפילו לדברי הרמב"ם בשורש ט' כיון שחלקן הכתוב דכתיב אם תענה אותו הו"ל למנות לב' לאוין עיי"ש.

ולענ"ד כפי מה שכתבתי לעיל בכללים ובמצוה ז' דלכו"ע חדא מיהו לקי היינו אותו שהלאו עלי' קאי בפירוש כגון אל תאכלו ממנו נא הרי נא לאו מפורש ולכ"ע לקי, אלא הא דכתיב ומבושל דאינו מפורש הלאו אלא שהכתוב עטפו וחברו ללאו, בזה פליגי אי הוי לאו שבכללות, וא"כ ה"נ דהפסוק מסיים ויתום לא תענון א"כ יתום מפורש, רק באלמנה יש לדון, וא"כ ה"נ הא דאמרינן בעלמא היכא דחלקן הכתוב לא הוי לאו שבכללות היינו אם אותו שמעוטף ומחובר ויש לדון דהוי לאו שבכללות אם חלקן מוכח דאינו מעוטף והוי כמפורש, אבל כאן שחילק זה שמפורש אין כאן שום ראייה וא"ש דעת הרמב"ם.

אדרבא נראה דיש ראייה מחילוק זה דעיקר הקרא בא רק ליתום וא"כ אלמנה הוה רק לאו מכלל ואינו כמפורש, ובזה נ"ל ליישב דעת הסמ"ג דאע"ג בנא ומבושל ס"ל כהרמב"ן, כאן מספקא ליה דאפשר נמנה רק לחד והקשו עליו, ולהנ"ל ע"י דכתיב אם ענה תענה אותו גילה קרא דעיקר הלאו על היתום, ואלמנה רק מוכללת בו, ולכך שפיר מספקא ליה אולי אינו נמנע לפ"ע.

ועל פי זה מיושב ג"כ מה שהעיר במנחת חינוך על החינוך שכתב על הא דשקדו חכמים ותקנו דבא לגבות מנכסי יתומים לא יפרע אלא בשבועה וכיוצא מאלו הדברים שתקנו לטובת היתומים והוא ג"כ מצד הלאו הזה שלא יבואו לידי עינוי, והקשה הבעל מנחת חינוך דא"כ באלמנה נמי עיי"ש. ולהנ"ל אתי שפיר דדוקא ביתום גיזם הקרא אם ענה תענה אותו וכתב עונש מפולג ההוא תקנו חכמים שלא יבוא אדם לידי עונש לעשות כל השתדלות שלא יבואו לידי עינוי, משא"כ באלמנה נהי דחיברה ג"כ ללאו הזה אבל לא כתב על זה עונש בקרא ולכן לא החמירו כולי האי גם החכמים.

וגוף הדבר שכתב החינוך שהוא משום חומרא דאיסור לא תענה ג"כ השיג עליו, ובאמת קשה שהרי כל הנפרע שלא בפניו לא יפרע אלא בשבועה אע"ג דלא שייך טעם זה, ועכ"ח צ"ל דהחינוך קאי על הא דאין גובין מיתומים כלל אפילו בשט"ח מקויים דעל זה קשה נהי דקטן מקרי כשלא בפניו מ"מ הא אפילו שלא בפניו גובין ע"י שבועה בשטר מקויים, על זה הסביר דחכמים חששו שמא בעל השטר עצמו תובע רק משום ספק מלוה ישנה כמו שאמר אביי (ב"מ ו) ונהי דבשטר לא חיישינן לזה דאמרינן שטרי' בידי' מה בעי, ונתן הוא הטעם דחכמים חששו גם למיעוט שאינו מצוי משום דהוי כנפשות ולגבי נפשות כתב הקצוה"ח בש"ש דאם הספק נולד בשעת עונש מיתה לא אזלינן בתר רוב בדיני נפשות, כן נראה לי להסביר דברי החינוך.

(ב) והנה הלאו הזה כולל גם אלמנת מלך שלא יכאוב לבם ולא יצערם לא בדיבור ולא במעשה אלא יעסוק עמהם הכל בנחת.

ואין לוקין על לאו הזה עיין בחינוך הטעם, אבל בהגהת מל"מ הקשה עליו דלמה צריך לטעם הזה תיפוק ליה דאפשר לעשות בלי מעשה, והחינוך סובר כל היכי דיכול לעשות בלא מעשה אפילו אם עשה מעשה אינו לוקה, ואני כתבתי בגליון מצות השם וודאי יש עינוי טפי אם מענה אדם במעשה מאם מענה אותו רק בדיבור, כיון דאין ענין שניהם שוה כה"ג מודה החינוך דאם ענה אותם בפועל ובמעשה דכואב טפי אי אפשר לפטור משום דאפשר נמי בלא מעשה, ולכך הוצרך לומר טעם אחר כדלעיל.

* בענין עינוי הדין

מהרש"ם: שו"ת ח"ב סימן רי: ..ובדבר חשש עינוי הדין על תשובת שאלה בעת ששוכב מעט לישן ביום, הנה גם בד"נ קיי"ל דלא מיקרי עינוי הדין אלא כשמשנהין אחר שכבר נגמר הדין ולא קודם גמר דין כמ"ש התוס' בסנהדרין (פ.ט.) ד"ה ולא בב"ד וכו' והוכיחו כן מהש"ס (לה) יעו"ש, ומכ"ש בשאר דינין כל זמן שאינו יודע בבירור מה להשיב בודאי אין בזה משום עינוי הדין מדינא, והא דכ' בשל"ה ומשנת חכמים שהביא כת"ר בשם הפת"ש ליו"ד רמ"ב סק"ט דלשיטת רש"י גם בהוראת או"ה איכא משום עה"ד, הרי מפורש שם ג"כ דדוקא אחר שהוראה ברורה לו אבל כ"ז שאינו יודע השאלה כלל בודאי אין בזה משום עה"ד, וברע"ב פ"ה דאבות מ"ח על עינוי הדין שיודעין להיכן הדין נוטה ומעכבין ואין פוסקין אותו עכ"ל הרי כמ"ש:

והא דפ"ח דשמחות היינו משום אלמנה ויתום לא תענון שמצער את האדם להמתין ועל כל צער שמצערין את האדם איכא לאו זה, והשי"ת יודע כי אני בעניי כמ"פ הזהרתי את ב"ב שאם יבא מי לשאול באמצע אכילה או שינה לא יעכבו אלא יביאו לפני או יקיצוני כי יפחד לבבי ממאמר זה, ובליקוטי מהרי"ל ריש הל' פסח בשם מהר"ש שדרש מאי דכתיב מי האיש החפץ חיים וגו' ועשה טוב וגו', אין לך טוב כגמ"ח וכו' אם הוא ת"ח יהא גומל חסד ללמד תורה לב"א חנם ויהא נוח ומזומן לבריות בכל שעה לדון ולהורות בלי שהות עכ"ל. אבל מ"מ בעובדא דמס' שמחות בודאי הוא רק מילי דחסדי כמ"ש חז"ל וסביביו נשערה מאוד וגו' כחוט השערה, דהא התם השמש חטא ולא ר"ש כי אם ר"ש ישן בלא הודע והשמש אמר רבי ישן במה נתחייב ר"ש משום עינוי ובע"כ שהוא רק דקדוק בעלמא כחוט השערה.

ועוד הרי מבואר בנדרים (פ:) כביסתן וכביסת אחרים כביסתן קודמת וכו' ולר"י כביסתן קודמת אפי' לחיי אחרים, ובאה"ע סי' פ' סי"ב בשם רמב"ם דצער גופה קודם אפי' ספק סכנה לולד כמ"ש הב"ש סקט"ו. ומה שתמה מדוע פסק הרמב"ם כר"י ודלא כרבנן כבר כ' בהגהת ש"ל שם בשם שאלתות דפסק כר"י, אך המעיין בירושלמי פ"ח דשביעית הל' ה' ימצא דטעמי דר"י משום דס"ל דגם כביסה הוי חיי נפש וכ"ה בר"ש שם מ"ה. וע' תשו' ח"ס יו"ד סי' רל"א מדברי הפי"פ פ' ראה והח"ס סיים דצרכי ב"ב קודמין אף לבני עירו בכל צרכיהם אפי' אין לבעה"ע מזון ומחי' כלל.

וע' תשו' ב"ש יו"ד סי' צ"ט ח"ב והג"ה שם בזה ובמ"ש שם מדברי רדב"ז ח"ג סי' תרכ"ז דספק סכנה שלו קודם לסכנה ודאי של חבירו והוא נגד הירושלמי שהובא בהגמ"י וסמ"ע ח"מ סי' תכ"ו. ומ"ש הפת"ש בשם אגודת אוזב דלא קיי"ל כהירושלמי יעוין עוד בתשו' יד אלי' סי' מ"ג מדברי הש"ט בפתיחת מו"נ וע' מש"ז א"ח סי' שכ"ח סק"ז מדברי רדב"ז הנ"ל ואני מצאתי בא"ר א"ח סי' שכ"ט סק"ח בשם או"ה כלל נ"ט שפסק דא"צ להכניס א"ע בספק סכנה עבור חבירו, וע' תשו' ר"מ שיק חיו"ד סי' קנ"ה.

ועל כל פנים אין חיוב לצער א"ע בשביל צער חבירו, וע' בס' חסידים סי' תרצ"ט דמצוה להדיוט לומר הרגוני ולא יהרג ת"ח א"כ צער ת"ח גדול ג"כ מצער הדיוט, ולכן אין שום צד לומר שיחויב ת"ח לצער א"ע בכדי שלא יצטער האחר, ולכן צ"ל דברייתא דמס' שמחות סובר כדעת בן פטורא בבב"מ (סב.) דלא ס"ל כדרשת ר"ע דחייך קודמין, או שהוא רק מצד חסידות ודקדוק כחוט השערה שהצדיקו הדין עליהם וכמש"ל.

* בענין עינוי הדין / עובר גם בלאו דכל אלמנה ויתום לא תענון

רוח חיים: לגר"ח פלאג'י: ח"ב: חו"מ סי' י"ז סעיף יא: צריך הדיין לפסוק הדין מיד וכו' הרי זה בכלל לא תעשו עול במשפט, ולע"ד נראה לומר דעובר ג"כ על לאו דכל אלמנה ויתום לא תענון, דלא מיבעי אם הוא הדין הזה ביתום ואלמנה ופשיטא

הוא דעובר על לאו דכל אלמנה ויתום, אלא אפילו אם יהיה הדין שאינו ביתום אפילו הכי הרי זה עובר על לאו זה דכל אלמנה ויתום לא תענון, שהרי אמרו במכילתא דלא ביתום ואלמנה לבד אסרה התורה העינוי אלא הוא הדין בכל אדם אלא שדיבר הכתוב בהווה, וגם אמרו שם דלאו דוקא עינוי הרבה אלא אפילו עינוי מעט עובר על לאו זה, ומבואר שם במכילתא דאם היה הדיין שותה כוס או מנעיל נעלו ואומר לבעלי הדין המתן הוי בכלל עינוי כמבואר שם, וכן נראה אם אומר לו לך ושוב הוי זה עינוי כמ"ש במדרש שוחר טוב סי' י"ג וכמ"ש בדרושים בס"ד, וא"כ כל שכן דיין המענה את דינו של בעל דין והוא הולך ובא אצל הדיין, ומה גם אם יהיה התובע בעל דין עני שחייב לו העשיר והדיין מענה את דינו כדי שלא לכוף לעשיר בכח התורה דעובר על לאו אחר דלא תגורו מפני איש כי המשפט לאלהים הוא, ובכל הפרטים הללו צריך הדיין להשגיח בהם לבל יכשל והיה ה' עם השופט.

< צט >

ביאור רס"ג: לגרי"פ פערלא: ל"ת פ-פא: לא יענון יתום ואלמנה פן אחרה

(בפרשת משפטים) כל אלמנה ויתום לא תענון אם ענה תענה אותו וגו' וחרה אפי וגו', וזה שכתב [רס"ג] פן אחרה. והבה"ג וכן הרמב"ם ז"ל וסייעתם לא מנו שניהם אלא בלאו אחד, ולשיטתייהו אזלי, דבכל כיו"ב שני פרטים שנאמרו בלאו אחד אינם מונים אותן אלא בלאו אחד, אבל רבינו הגאון ז"ל לטעמיה אזיל שבכל כיו"ב מונה כל פרט ופרט בפ"ע, וכן הסמ"ק והרמב"ן ז"ל מנאום בשני לאוין כשיטתם בכל כיו"ב.

והרמב"ן ז"ל (בסה"מ לאוין רנ"ו) השיג על הרמב"ם ז"ל וכתב: ואני אומר שאפילו נאות לדעת הרב ונאמר שהלאו שבכללות לא ימנו פרטיו אלא אחת, אבל כאן נאמר שהוא לאו פרטי וימנו שתיים, שהרי חילקן הכתוב באמרו אם ענה תענה אותו, וזה מדרש חכמים בכל מקום כיו"ב, עכ"ל עיי"ש. והרשב"ץ ז"ל (בזהר הרקיע לאוין סי' י"ג) השיג על הרמב"ן ז"ל ממאי דאמרינן בסנהדרין (פרק ארבע מיתות) ובפ"ק דכריתות דחלוקה דלאו שמה חלוקה, חלוקה דמיתה לא שמה חלוקה, וכמו שהשיג הרמב"ן ז"ל גופיה מטעם זה על הרמב"ם ז"ל (בלאוין ט') גבי לאו דאוב וידעוני עיי"ש.

ולא הבנתי השגתו כלל דהרי כיון דעכ"פ דעת הרמב"ם שם דחלוקה דמיתה שמה חלוקה ומטעם זה מנה שם אוב וידעוני בשני לאוין, א"כ יפה השיג כאן הרמב"ן על הרמב"ם לטעמיה, דכאן ג"כ יש לו למנות אלמנה ויתום בשני לאוין משום שחלקן הכתוב בעונש מיתה, דכתיב אם ענה תענה אותו וגו'.

שוב ראיתי להר"ב דינא דחיי (לאוין ח') שקדמני בזה עיי"ש מה שהאריך בזה עוד. ומה שהקשה (בפרשת דרכים) על הסמ"ג שמנה אלמנה ויתום בלאו אחד שהרי שיטתו בעלמא בכל כיו"ב למנות כל פרט בפ"ע עיי"ש, כבר קדמו בזה ג"כ הר"ב דינא דחיי שם עיי"ש שהניחה ג"כ בצ"ע. ועכ"פ רבינו הגאון ז"ל לשיטתיה שפיר מנה אותן שתיים.

אלא דקשה לכאורה לפי מה דאמרינן במכילתא (משפטים) כל אלמנה ויתום לא תענון אין לי אלא אלמנה ויתום שאר כל אדם מנין ת"ל לא תענון דברי ר"י, רע"א כל אלמנה ויתום שדרכו לענות בהם דבר הכתוב עיי"ש. ולפי הנראה לכאורה לכו"ע ס"ל דה"ה לכל אדם אלא שדבר שכתוב בהוה ולא פליגי ר"י ור"ע אלא במשמעות דורשין מר נפיק ליה כל אדם מדכתיב לא תענון ור"ע ס"ל דלא צריך ריבויא דקרא להכי דלא נקט קרא אלמנה ויתום אלא מפני שדרכם לענות וה"ה לכל אדם. וכן נראה מפירש"י (בפרשת משפטים) כמש"כ הרג"א (גור אריה) ז"ל שם עיי"ש. וא"כ ודאי אין מקום למנות כאן אלא לאו אחד בכל אדם.

מיהו כבר כתב הרג"א ז"ל שם דמפשטא דברייתא דמכילתא שם לא משמע הכי אלא משמע דר"ע לאיפלוגי עליה דר' ישמעאל קאתי וס"ל דאלמנה ויתום דוקא נקט קרא עיי"ש, וכן נראה להדיא דעת הרמב"ם (בסה"מ לאוין רנ"ו ובפ"ו מהלכות דעות) עיי"ש,

וכן העלה הרש"ל ז"ל בדעת הסמ"ג בביאורו לסמ"ג שם עיי"ש. אבל בהגהת הר"פ ז"ל לסמ"ק (סי' פ"ז) הבין בדעת הסמ"ג כדעת רש"י ז"ל עיי"ש בדבריו.

ולפי"ז אין מקום למה שהקשו על הסמ"ג שמנה אלמנה ויתום מצוה אחת שאין זה כשיטתו למנות כל פרט ופרט שבלאו אחד בפ"ע, דהרי לפ"ז אין כאן שני פרטים דהרי האזהרה היא בכל אדם ולא נקטינהו קרא לאלמנה ויתום אלא מפני שדרכם בכך, ואין להאריך בזה. אבל דעת הסמ"ק שם כדעת הרמב"ם ז"ל דדוקא אלמנה ויתום עיי"ש, ולכך מנאן שתי מצות, וזו ודאי ג"כ דעת הרמב"ן ז"ל מדמנאן שתי מצות, וזו היא ג"כ דעת רבינו הגאון ז"ל, ועי' לקמן (לאו פ"ה).

< ק >

ל"ת פה - לא יונו רע

...והנה ראיתי להרא"ם ז"ל (ביראים סי' נ"ד) שכתב וז"ל: הזהיר הכתוב (בפרשת ואלה המשפטים) כל אלמנה ויתום לא תענון, פי' לא יענה אותם לא בהונאת ממון ולא בדברים רעים, ודבר זה אפילו בישראל אסור ולמה הוצרך להזהיר עליהם אלא לעבור עליהם בשני לאוין, עכ"ל עיי"ש. ולפי"ז לשיטת רבינו הגאון ז"ל אחר שמנה כאן אזהרת אונאה בכל ישראל לא היה לו למנות לעיל לאו דאלמנה ויתום לא תענון כיון דגם אלמנה ויתום בכלל אזהרה דכל ישראל, וליכא נפק"מ באזהרתן אלא כדי לעבור בשני לאוין.

אבל ראיתי במכילתא (משפטים פ"ח) דקתני התם: כל אלמנה ויתום וגו' אין לי אלא אלמנה ויתום שאר כל אדם מנין ת"ל לא תענון דברי ר"י, ר"ע אומר אלמנה ויתום שדרכן לענותן דיבר הכתוב עיי"ש. הרי מבואר דאיצטריך לרבות גם שאר כל אדם בכלל אזהרה זו, וממילא מבואר דע"כ לאו זה ענין אחר לגמרי הוא ואין זה בכלל לאוין דאונאת ממון ואונאת דברים שיש בהן אזהרה מפורשת לכל אדם ולא צריך בהו ריבויא מקרא דאלמנה ויתום לא תענון, ומדר"י נשמע לר"ע, דאע"ג דלדידיה באלמנה ויתום דוקא דיבר הכתוב כמשכ"ל (לאוין פ פא) עיי"ש וכן מבואר בפסיקתא זוטרתא שם עיי"ש, מ"מ לא באונאת ממון ודברים מיירי קרא.

❖ עיני הדין

איברא דעדיין צ"ע בזה מצד אחר דהרי לפי המתבאר מהמכילתא שם עיקר ענין אזהרה דלא תענון הוא על עיני הדין וכמבואר שם, דאמרינן אחד עיני מרובה ואחד עיני מועט רבי אומר אם ענה תענה מגיד שאינו חייב עד שיענה וישנה, כבר היו רבי ישמעאל ור"ש יוצאים ליהרג א"ל ר"ש לר"י רבי לבי יוצא שאינו יודע על מה אני נהרג, א"ל ר"י לר"ש מימך בא אדם אצלך לדין או לשאלה ועכבתו עד שתהא שותה כוסך ונוטל סנדלך או עוטף טליתך, אמרה תורה אם ענה תענה אותו אחד עיני מרובה ואחד עיני מועט, א"ל נחמתני רבי עיי"ש.

הרי דלהמכילתא עיני האמור בהך קרא היינו עיני הדין, והשתא א"כ לפמש"כ הרמב"ם ז"ל (בפ"כ מהלכות סנהדרין ה"ו) וז"ל: לא תעשו עול במשפט זה המעוות את המשפט ומזכה את החייב ומחייב את הזכאי וכן המענה את הדין ומאריך בדברים ברורים כדי לצער אחד מבעלי הדין הרי זה בכלל עול, עכ"ל עיי"ש. וכן כתב הרשב"ץ ז"ל (במגן אבות בפירושו לפ"ה אבות) דעיני הדין שיודעין אותו ומענין אותו לעכבו ועוות הדין מזכין את החייב ומחייבין את הזכאי והמורים בתורה שלא כהלכה באיסור והיתר, כולם בכלל ענין אחד הוא והוא בכלל אזהרה דלא תענון וגם בכלל לא תעשו עול במשפט. וכ"כ בחינוך (מצוה רל"ג) ובטור וש"ע (ח"מ סוף סי' י"ז) דעיני הדין בכלל אזהרת לא תעשו עול במשפט עיי"ש, וכבר ביארנו (לעיל לאוין ל"ט) דלדעת רבינו הגאון ז"ל עיקר

לאו דלא תעשו עול במשפט לא קאי אלא על עינוי הדין עיי"ש, וא"כ ע"כ לאו דכל אלמנה ויתום לא תענון לא בא אלא להוסיף אזהרה על הדבר באלמנה ויתום לעבור עליהן בשני לאוין, וא"כ לשיטת רבינו הגאון ז"ל לא היה לו למנות לאו דאלמנה ויתום לא תענון אחר שכבר מנה לעיל (לאוין מ"ב) לאו דלא תעשו עול במשפט שכולל כל ישראל.

איברא דמדברי הרמב"ם ז"ל (בפ"ו מהלכות דעות) ובסה"מ (לאוין רנ"ו) וסמ"ג (לאוין ח) והחינוך (מצוה ס"ה) מבואר דס"ל דעיקר קרא דאלמנה ויתום לא תענון לא קאי לאזהרת עינוי הדין, וע"כ צ"ל דההוא דמכילתא לא היה אלא דרך אסמכתא בעלמא, וכן עכצ"ל לדעת הרא"ם ז"ל ביראים שם, וכן מתבאר להדיא במכילתא דרשב"י מדאיצטריך שם למעט המענה אותן ללמדן תורה או מלאכה עיי"ש דמשם מקור דברי המרב"ם ז"ל בהלכות דעות שם עיי"ש.

והנה ראיתי באזהרות אתה הנחלת שכתב וז"ל: ובל תונו איש את עמיתו וגר ויתום ואלמנה, עכ"ל, ודבריו תמוהים לכאורה טובה, דבשלמא בגר כתיב וגר לא תונה, אבל ביתום ואלמנה לכאורה היכן אשכחן אזהרה מיוחדת בפ"ע באזהרת אונאה של יתום ואלמנה שמנאן בפ"ע, אבל הדבר ברור דרבינו שמעון הגדול ז"ל אזיל בזה בשיטת הרא"ם ז"ל ביראים שהבאתי לעיל דס"ל דאזהרה דכל אלמנה ויתום לא תענון היא אזהרה מיוחדת לאונאת ממון ודברים דאלמנה ויתום וכדי לעבור עליהן בשני לאוין, והן הן דברי הר"ש הגדול ז"ל. וגם מבואר שבידו לו שיטה אחרת לעצמו דבין בכל ישראל ובין בגר הכניס אונאת ממון ודברים באזהרה אחת, וכבר עמדנו לעיל על רבינו הגאון והבה"ג והרא"א הזקן ז"ל שבאונאת כל ישראל כללו אונאת ממון ודברים כאחת ובגר מנו שתי אזהרות כל אחת בפ"ע, אבל הר"ש הגדול השווה בזה לאוין דישראל עם הלאוין דגר, ועי' מש"כ בזה לעיל (לאוין פ"ב פ"ג) עיי"ש, ועי' ג"כ מש"כ בענין זה לעיל (עשין כ"ח) ואין להאריך.

< קא >

עונשין, עונש נז: [ח"ג עמ' 164]

◊ למה אין לוקין

...ועפ"ז נראה ג"כ במש"כ הרמב"ם ז"ל (פ"ו מהלכות דעות ה"י) שאין לוקין על לאו דאלמנה ויתום לא תענון עיי"ש, ותמהו האחרונים ז"ל אמאי לא ילקה על לאו זה ומאי שנא משאר לאוין, וגם מנ"ל להמרב"ם ז"ל הא והניחוהו בצ"ע.

וראיתי להרב המבי"ט ז"ל (בקריית ספר שם) שביאר טעמו משום שהתורה פירשה עונש לאו זה בצדו דכתיב וחרה אפי והרגתי וגו' עיי"ש, ודבריו צריכין ביאור ולכאורה כוונתו בזה לומר דכיון שפירשה תורה עונש זה בצדו משמע שאין בו אלא עונש זה בלבד, וכיו"ב אמרינן (פרק כל הבשר חולין קי): כל מ"ע שמתן שכרה בצדה אין ב"ד של מטה מוזהרין עליה, ופרש"י ז"ל שמתן שכרה בצדה למען יאיריכון ימין, לכך פירש מתן שכרה לומר אם לא תקיימנה זהו עונשך שלא תטול שכר זה עכ"ל עיי"ש, הרי דכל שכתוב אצל המצוה עונש מניעת השכר אית לן למימר דאין עונש אחר זולתו. וכ"ש הכא שכתוב בצדו עונש גמור מפורש בהדיא, כן היה נראה בכוננתו.

אבל זה לא יתכן, דהרי כל חייבי כריתות וחייבי מיתה בידי שמים אע"פ שפירש בהן הכתוב בהדיא עונש כרת ומיתה אפילו הכי קיי"ל דלוקין על הלאו שבהן ולא אמרינן שאין בהן עונש אחר זולת עונש כרת או מיתה המפורש בהן. ואפילו לאו שניתן לאזהרת מיתה ב"ד איכא למ"ד שלוקין עליו אע"ג דעונש מיתה ב"ד כתוב בצדו, ואפילו למ"ד אין לוקין עליו היינו מטעמא אחרנא דמפרשינן (ריש פרק בתרא דמכות) עיי"ש. ולא משום שעונש אחר כתוב בצדו.

ולכן נראה דכוונתו בזה משום שהכתוב פירש שעונש לאו זה אינו אלא בידי שמים כדכתיב וחרה אפי והרגתי וגו', דמשמע אני ולא השליח ולא ב"ד, שלא נמסר ענשו לב"ד ואין נפרעין ממנו אלא בידי שמים בלבד. ובהכי ניחא נמי מה שלא מנה רבינו ז"ל גם עונש

זה דמענה יתום ואלמנה במנין העונשין במחייבי מיתה בידי שמים כמפורש בקרא, והיינו משום שאין בו שום מצוה לב"ד. ומהאי טעמא נמי נראה שלא נמנה בברייתא דואלו שבמיתה (סנהדרין ?), משום דגם תנא דברייתא אל מנה אלא הנך חייבי מיתה שדינם מסור לב"ד של מטה וכמשכ"ל... =ועל זה כבר דברו הרמב"ן ורבינו יונה ועוד =

חפץ חיים: פתיחה: מקור חיים: (טו) ואם הוא יתום או אלמנה (טו) אפלו הם עשירים, וספר גנותם בפניהם, עובר עוד על לאו אחר והוא כל אלמנה ויתום לא תענון, שהזהירה התורה בזה שלא להקניטן או להכאיב לבן בשום מין צער. וענשו מפרש בתורה וחרה אפי והרגתי אתכם וגו':

באר מים חיים: (טו) ואם הוא יתום וכו' אפילו הם עשירים. כן כתב הרמב"ם בהלכות דעות פרק ו' ה"י. ומ"ש וסיפר גנותם וכו' דזה לשון הרמב"ם בסה"מ מצוה רנ"ו שהזהירנו מענות היתום והאלמנה שנאמר כל אלמנה וכו' והאזהרה הזאת כוללת שלא יענה אותם לא במאמר ולא במעשה אבל ידבר עמהם דברים טובים ורכים וכו',

וז"ל הרמב"ם בהלכות דעות חייב אדם להזהר באלמנות ויתומים וכו' והאיך נוהגין עמהן לא ידבר אליהם אלא רכות ולא ינהג בהן אלא מנהג כבוד ולא יכאיב גופם בעבודה ולבם בדברים קשים ויחוס על ממונן יותר מממון עצמו, כל המקניטן או מכעיסן או הכאיב להן או רדה בהן או איבד ממונן הרי זה עובר בל"ת וכל שכן המכה אותן או המקללן, ולא זו אע"פ שאין לוקין עליו הרי עונשו מפורש בתורה וחרה אפי והרגתי אתכם בחרב, ברית כרותה ממי שאמר והיה העולם שכל זמן שהם צועקים מחמס הם נענים שנאמר כי אם צעק יצעק אלי וגו' במה דברים אמורים בזמן שעינה אותן לצורך עצמו אבל אם עינה אותן הרב כדי ללמדן תורה או אומנות או להוליכן בדרך ישרה הרי זה מותר, ואעפ"כ לא ינהג בהן מנהג כל אדם אלא יעשה להם הפרש וינהלם בנחת וברחמים גדולים וכבוד שנאמר כי ה' יריב ריבם עכ"ל הרמב"ם.

וכן כתב הסמ"ג בל"ת ח'. וז"ל הרבינו יונה בשערי תשובה במאמר כ"ד בא"ד ומי שיציק ויצער אלמנה ויתום בין בגזל ובין בעושה ובין בהכלמה וכל מיני צער חייב מיתה בידי שמים, וכן כתב החינוך במצוה ס"ה שאפילו בדיבור בעלמא אם מצער אותן עובר ג"כ בלאו זה עי"ש:

ושיטת רש"י בפ' משפטים משמע דהוא הדין בכל אדם שהוא אומלל יש גם כן לאו זה עי"ש:

ומה שכתב בפנים דעובר היינו בארבע אופנים הראשונים ובפניהם ורק המספר. אף דהשומע בפניהם את בזיונם ושותק יש לו ג"כ בוודאי עונש על זה. אך לא לאו זה: עיין לעיל אבן עזרא <?>.

שמות רבה ל ח

(ח) כל אלמנה ויתום לא תענון, ר' יוסי אומר למה אהב אלהים יתומים ואלמנות אלא שאין עיניהם תלויות אלא בו שנאמר (שם סח) אבי יתומים ודיין אלמנות, לכך כל הגוזלן כאלו גוזל להקב"ה שהוא אביהם שבשמים, והוא כועס עליו שנאמר (שמות כב) וחרה אפי והרגתי אתכם, משל לבת מלכים שסרחה על אביה והיו לה בנים וטרפה אותו עליו והלכה לה, כשהוא רואה אותם כאלו רואה את בתו לפניו, ומי שהוא נוגע בהן נפרע ממנו, כך ישראל היו בציון והקב"ה שרוי ביניהן שנאמר (תהלים קלב) זאת מנוחתי עדי עד, וכיון שחטאו טרפה אף היא השליכה בניה עליו שנאמר (איכה ד) יתומים היינו ואין אב אמותינו כאלמנות, וכשהוא רואה לישראל שעושים מצותיו מתנחם על מה שעשה בציון

ומבקש לה זכות שנאמר (זכריה ח) שבתי אל ציון ושכנתי בתוך ירושלים וכן דוד אומר (תהלים קכז) שובה ה' את שביתנו:

פסוקי עינוי: ותעניה שרי, תחת אשר עינה, (יפת תואר ואונס), ובתוכם (תחילת פרשת בא) עד מתי מאנת 'לענות' מפני, לכאורה ענין של השפלה?...

מלבים: איוב: [==שייך גם לאונאת דברים] יט כט: גורו לכם מפני חרב - הדין המתוחה עליכם על חטא אונאת דברים שצערתם אותי בחנם, כי חמה עונות הרב - העון שבעבורו בא החרב לכולות ולהשחית שהוא עון של אונאת דברים, בא בחמה גדולה, כמ"ש כל אלמנה ויתום כי אם ענה תענה אותו וכו' וחרה אפי והרגתי אתכם בחרב, למען תדעון שדין - ואז תדעו שיש דין ומשפט בעולם, כפי שטתכם שהכל בדין ובמשפט אשר תאמרו עתה בפה ולא תדעון אותו בידיעה ברורה. כי לא תגורו מפני עונש ותענו את ריעכם בדברים מרים. ואז תדעון שיש דין:

ציונים ועיונים נוספים = צריך להשלים =

בנין אב , ר' אליהו בקשי דורון איך להתייחס ליתומים בפנימיה / ח"ב סימן נו	אדני היד החזקה , ר' אדוניהו הכהן קראוס == / דעות פ"ו ה"י
ברית משה , ר' משה חיים למה הקדים יתום לאלמנה, / ל"ת ח	אור החמה , ר' זונדל קרויזר אם ענה תענה וגו', ובמחלוקת רש"י ורמב"ן, / בפסוק
ברכת יצחק , ר' יצחק ברכה כמה נושאים == / 39	אור שמח , ר' מאיר שמחה הכהן מפרש הפסוק שמביא הרמב"ם והוא יריב את ריבם וגו', שאין הכוונה למשלי כב כג, אלא למשלי כג י-יא עיי"ש בהסבר הענין / דעות ו י
דבר יהושע , ר' יהושע מנחם אהרנברג עינוי הדין / ג ב (8)	אורח נאמן , ר' מנחם נ"נ אוירבאך == / דף יב: יג.
דברי דוד , רבי דוד הלוי בעל הט"ז כל אלמנה ויתום, פרשת בהר, / משפטים, בהר	אות היא לעולם , ר' יהושע ר.פ. שיגורה == / כט-ג
דברי משפט , כמה מחברים בלאו דכל אלמנה ויתום לא תענון ואיסור אונאת דברים, מאת הרה"ג מרדכי גרוס, / ח"א עמ' שמ	אמרות משה , ר' משה זכריה ב"ר שאול ברזם == / ב 251
דברי שאול , עה"ת, ר' יוסף שאול הלוי נטנון הבדל בין צעקת יתום ואלמנה וצעקה על משכון שלא החזיר, / עמ' 237 אוצ"ה	אנציקלופדיה תלמודית ערך "יתום" / ערך "אלמנה"
דעת ומחשבה , רבי משה שטרנבוך כמה נושאים עיי"ש, / דעות פ"ו ה"י	אשר למלך , ר' אשר פויכטוונגר == / דעות
חשבונות של מצוה , אדר"ת ר' אליהו דוד רבינוביץ בענין לא להתעב בפסק הלכה, / עמ' קכא	באר יהודה , ר' אברהם שלזאווער למה אין בו מלקות, / דעות פ"ו
חשוקי חמד , ר' יצחק זילברשטיין אלמנה שנתארסה מה דינה, / כתובות נד. 372	ביאורי מהרא"י , ר' ישראל איסרלן ענה תענה 'אותו' חוזר על גר, / משפטים שם
כתב סופר עה"ת , ר' אברהם ש"ב סופר בכפילות ענה תענה ==, / שמות שם	בית אהרן , ר' אהרן כהן כמה נושאים עיי"ש, / משפטים שם
	בית המלך , ר' יוסף אריה ליב בוים כמה נושאים עיי"ש == / דעות פ"ו ה"י

ה"ה לכל אדם, / דעות פ"ו	לקט אליהו , ר' אליהו שפירא עינוי אלמנה, / ל"ת רנ"ו
מתק אזהרות , ר' ישראל איסר שפירא יתום מאב ויש לו אם, בצדדי הספק ומסיק דעובר ובכלל "שכול" בלשון האזהרות שם, / עמ' קי קיא	מהרש"ל שו"ת , ר' שלמה לוריא מצוה להפוך בזכות אלמנה = בפרטי כי לא יכולתי כעת לעיין, / סי' כד
נחל איתן , ר' אברהם משכיל לאיתן לאו שבכללות, / דעות פ"ו ה"י	מנורת המאור , ר' יוסף אלנקאוה מעשה דר' ישמעאל יוצא ליהרג, / 981
נר מצוה , ר' יהודה סיד כמה נושאים עיי"ש, / ל"ת פב	מנחה חדשה , ר' יוסף פאפרש כמה נושאים עיי"ש, / סה
סדר משנה , ר' וואלף הלוי באסקוויץ כמה נושאים עיי"ש, / דעות ו י	מנחת סולת , ר' דוד זעמן כמה נושאים עיי"ש, / סה
ספר הבתים , רבנו דוד הכוכבי מאישליטא == / ל"ת רנ"ו	מצודת דוד , הרדב"ז / מצוה יח, תצב, תצד
עבודת המלך , ר' מנחם קראקאובסקי כמה נושאים עיי"ש / דעות פ"ו ה"י	מצוות המוסר , ר' יוסף דוד עפשטיין כמה נושאים עיי"ש, / עמד 154-157
עיר מקלט ומוסרי , ר' דוד לידא שלא לענות יתום ואלמנה, / שמות ס' סו	מקבציאל, קובץ קונטרס בדין עינוי אלמנה ויתום / הרב יעקב חיים סופר, / == חלק לב עמ' 175 ==
פנים יפות , ר' פנחס הורוביץ כמה נושאים עיי"ש, / משפטים שם	משא בני קהת , ר' שמאי הכהן גראס כמה נושאים עיי"ש, / דעות פ"ו ה"י
צביון העמודים , ר' צבי שפירא אלמנה פו - יתום פז, / פו פז	משנת אברהם סמ"ג , ר' אברהם אהרן פרייס כמה נושאים עיי"ש / ל"ת ח.
שבט הלוי , ר' שמואל הלוי וואזנר כמה נושאים עיי"ש / קונטרס המצות כז	משנת יעקב , ר' יעקב ניסן רוזנטל כמה נושאים עיי"ש, / דעות פ"ז
שבט הקהתי , ר' שמאי קהת גרוס אלמנה שנשאת, / ח"א סי' שנט	משנת שמחה , ר' שמחה בר נחמן רוזנברג ==, / דעות פ"ז
שם טוב , ר' חיים שמואל כסאר עד מתי נקראים הקטנים יתום יתומים, / דעות פ"ו	משרת משה , ר' יצחק עטייה

רש"י ישעיהו פרק א פסוק כג ד"ה וריב אלמנה (3*)

תשלומין ת"י אמרין גבר לחבריה עביד לי טב בדיני ואשלם לך בדיןך שופט שהיה גזלן והנגזל צועק עליו בפני שופט אחר, זה אומר לו צדקני היום ואני אשלם גמולך כשיצעק עליך בפני הוי רודף תשלום גמולות: וריב אלמנה לא יבא אליהם - האלמנה באה לצעוק והיתום יוצא וזו פוגעת בו ושאלתו מה הועלת בצעקתך לפני השופט והוא אומר כל היום הזה יגעתי לו במלאכה וסופו לא הועלתי וזו חוזרת לאחוריה ואומרת ומה זה שהוא איש לא

רד"ק תהלים פרק קמו פסוק ט ד"ה (ט) ה' (2*)

(ט) ה' שומר את גרים. הגר והיתום והאלמנה הם החלוישים כי אין להם עוזר ושומר, ולפיכך הזהירה התורה בכמה מקומות עליהם, וה' שומר אותם, וכן שומר ישראל שהיו גרים בין האומות וחלוישים כיתום ואלמנה. יעודד, פירושו: ינשא. ודרך רשעים יעות, החלשים ינשא, והרשעים יעות דרכם, ידחו ונפלו בה:

חפץ חיים

הוספות

ביאור "אור שמח" על הרמב"ם דעות ו י

סיפורים עובדא מהגרי"ס בענין עינוי אלמנה בספר תורת רבי ישראל מסלנט עמ' 175
והלאה, עיי"ש אולי להביא בקיצור ...